

GENEL BİR KÂR ORANININ TEŞEKKÜLÜ
VE
GENEL KÂR ORANININ REKABET YOLUYLA
EŞİTLENMESİ (*)

I

Genel Bir Kâr Oranının Teşekkülü
(Ortalama Kâr Oranı)

ve

Mal Değerlerinin Üretim Fiyatlarına Dönüşmesi

Karl MARX

Çeviren : Dr. Mehmet SELİK

Sermayenin organik bileşimi her zaman iki şeye bağlıdır: bunlar, kullanılan iş - gücü ile kullanılan üretim araçlarının kitlesi arasındaki teknik ilişki, ve bu üretim araçlarının fiyatlarıdır. Daha evvel görülmüş olduğu gibi, bu bileşimin yüzde şeklinde oranlar olarak ele alınmaları gerekir. 4/5'i değişmeyen, 1/5'i değişken sermayeden meydana gelen bir sermayenin organik bileşimini $80_c + 20_v$ formülü ile ifade ederiz. Bundan başka, bu bileşim için değişmeyen bir artık - değer oranı varsayılır; bu gelişigüzel seçilen bir oran olabilir, diyelim % 100 dür. Bu durumda, $80_c + 20_v$ bileşimindeki bir sermaye 20^s kadar bir artık değer üretir ki bu da toplam sermaye itibariyle % 20 lik bir kâr oranı verir. Şimdi, böyle bir sermayenin ürününün değer olarak büyüklüğü, değişmeyen sermayenin sabit (fixed) kısmının büyüklüğü ile bunun aşınma ve yıpranma yoluyla ürüne giren kısmına bağlı olur. Şurası var ki, bu son belirtilen husus kâr oranı ve dolayısıyla şimdi girişeceğimiz inceleme bakımından hiçbir özellik taşımadığı için, sırf basit olsun diye, bu toplam sermayenin yıllık ürününe değişmeyen sermayenin her yerde tam tamına ve aynen girdiğini varsayacağız. Bir başka

(*) Bu yazı Kapital'in Üçüncü Cildinin 9 ve 10. Bölümlerinin (Kapitel) çevirisidir. I ve II nolu ara başlıklar Bölüm başlıklarıdır. Çeviri, Kapital'in Dietz Verlag Berlin 1964 Edisyonundan yapılmıştır.

varsayım olarak, farklı üretim alanlarındaki sermayelerin bir yıl içinde, değişken kısımlarının büyüklüklerine oranla, hep aynı büyüklükte artık - değerleri gerçekleştirdiklerini kabul edeceğiz; bu demektir ki, devir sürelerindeki çeşitliliğin bu bakımdan doğurabileceği fark, şimdilik, yok sayılacaktır. Bu nokta daha ileride ele alınıp tartışılacaktır.

Her birinde yatırılmış bulunan sermayelerin farklı ve aşağıdaki gibi olduğu beş farklı üretim alanı olsun :

Sermayeler	Artık - değer oranı	Artık - değer	Ürünün Değeri	Kâr Oranı
I. $80_c + 20_v$	% 100	20	120	% 20
II. $70_c + 30_v$	% 100	30	130	% 30
III. $60_c + 40_v$	% 100	40	140	% 40
IV. $85_c + 15_v$	% 100	15	115	% 15
V. $95_c + 5_v$	% 100	5	105	% 5

Burada, emeğin istismar oranı aynı kaldığı halde, farklı üretim alanları için, sermayelerin farklı organik bileşimlerine uygun olarak, çok farklı kâr oranları ile karşılaşırız.

Bu beş alana yatırılmış sermayelerin bir arada toplamı 500'e eşittir; bunlarla üretilen malların toplam değeri 610'a eşittir. 500 büyüklüğündeki bu sermayeyi, I den V' e kadar sermayelerin sırf çeşitli kısımlarını teşkil ettiği (söz gelişi, bir pamuklu dokuma fabrikasının tarama, ipliğin eğirilmeye hazır hale getirilmesi, eğirme ve dokuma gibi işlerin yapıldığı çeşitli bölümlerindeki parçalarının değişken ve değişmeyen kısımları arasındaki oranları farklı olan ve fakat ortalama oranının ancak fabrikanın bütünü için hesaplanması gereken) tek bir sermaye gibi ele alacak olursak, bu 500 lük sermayenin ortalama bileşimi = $390_c + 110_v$ veya, yüzde olarak $78_c + 22_v$ olur. 100 büyüklüğündeki sermayelerin her biri için sırf toplam sermayenin $1/5$ 'i dir dersek, bunlardan her birinin bileşimi de bu ortalama $78_c + 22_v$ bileşimi olur; bunun gibi, her 100 lük sermayeye ortalama olarak 22 büyüklüğünde artık - değer düşer; böylece, ortalama kâr oranı % 22'ye, ve nihayet 500 lük sermaye tarafından üretilen toplam ürünün her beşte birinin fiyatı da 122 ye eşit olur.

Bu durumda, yatırılmış toplam sermayenin her beşte biri tarafından üretilen ürünün 122 lik bir fiyatla satılması gerekirdi.

Bununla beraber, tamamiyle yanlış sonuçlara varılmaması için, bütün maliyet fiyatlarının 100'e eşit olduğu şeklinde düşünülmemelidir.

Organik bileşimi $80_c + 20_v$, artık - değer oranı 100 iken, ve değişmeyen sermayenin tamamının yıllık ürüne girmesi şartı ile, 100 büyüklüğündeki sermaye I tarafından üretilen malın toplam değeri $80_c + 20_v + 20_s$ ye eşit olur. Şimdi, böyle bir durumun, belli şartlar altında, bazı üretim alanlarında söz konusu olabileceği, söylenebilir. Ne var ki, aynı durumun $c : v$ oranının 4 : 1 olduğu yerlerde görülebileceğini düşünmek güçtür. O halde, farklı sermayelerin her bir 100 lük kısmı tarafından üretilen malların değerleri üzerinde durulurken, bu değerlerin, c 'nin kendilerinden meydana geldiği sabit ve mütedavil unsurları bakımından değişen bileşimine göre, farklı olacakları ve farklı sermayelerin sabit kısımlarının hızlı ya da yavaş bir tempo ile aşınıp yıpranacakları, yani zaman aralıkları içinde ürüne aynı büyüklükte olmayan miktarlarda değer katacakları, hususunun göz önünde tutulması gerekir. Bununla beraber, bu söylenilenin kâr oranı için bir önemi yoktur. 80 c yıllık ürüne ister 80, ister 50 ya da 5 kadar değer katsın, yani yıllık ürün ister $80_c + 20_v + 20_s = 120$, ister $50_c + 20_v + 20_s = 90$ ya da $5_c + 20_v + 20_s = 45$ olsun, bütün bu hallerde ürünün değerinin maliyet fiyatını aşan kısmı 20'ye eşit olur; ve bütün bu hallerde, kâr oranının tespiti sırasında, bu 20 ler 100 lük bir sermayeye oranlanır; demek oluyor ki, sermaye I'in kâr oranı bu durumların hepsinde % 20 olmaktadır. Bu durumun daha da açık bir şekilde görülebilmesi için, yukarıdaki aynı beş sermayeyi alıyor, fakat ürünün değerine farklı büyüklükte değişmeyen sermaye miktarlarının girdiğini düşünüyoruz :

Sermayeler	Artık - değer			Ürünün Maliyet	
	Oranı	Artık - değer	Kâr Oranı	Harcanan c	Değeri Fiyatı
I. $80_c + 20_v$	% 100	20	% 20	50	90 70
II. $70_c + 30_v$	% 100	30	% 30	51	111 81
III. $60_c + 40_v$	% 100	40	% 40	51	131 91
IV. $85_c + 15_v$	% 100	15	% 15	40	70 55
V. $95_c + 5_v$	% 100	5	% 5	10	20 15
$390_c + 100_v$	—	110	—	—	— Toplam
$78_c + 22_v$	—	22	% 22	—	— Ortalama

Şimdi, I'den V'e kadar ki sermayeleri tekrar bir tek toplam sermaye olarak ele alacak olursak, bu beş sermayenin toplamının bileşiminin bu durumda da $500 = 390_c + 110_v$, ve dolayısıyla ortalama bileşiminin, $78_c + 22_v$ olarak, aynı kaldığını görürüz; bunun gibi, ortalama artık - değer de yine 22 dir. Bu artık - değer I'den V'e kadarki sermayeler arasında aynı büyüklükte dağıtıldığında, aşağıdaki tabloda görülen mal fiyatları elde edilir :

Sermayeler	Artık - değer	Malların Değeri	Maliyet Malların Fiyatı	Malların Fiyatı	Kâr Oranı	Fiyatın Değerden Sapması
I. $80_c + 20_v$	20	90	70	92	% 22	+ 2
II. $70_c + 30_v$	30	111	81	103	% 22	- 8
III. $60_c + 40_v$	40	131	91	113	% 22	- 18
IV. $85_c + 15_v$	15	70	55	77	% 22	+ 7
V. $95_c + 5_v$	5	20	15	37	% 22	+ 17

Mallar, birarada alındıklarında, değer $2 + 7 + 17 = 26$ kadar üstünde ve $8 + 18 = 26$ kadar altında satılırlar ki, böylece artık - değer sermayeler arasında eşit bir şekilde dağıtılması ya da I'den V'e kadar malların her birinin maliyet fiyatlarına yatırılmış sermayenin her 100 birimi için 22 olan (% 22 lik - M. S.) ortalama kârın ilâve edilmesiyle meydana gelen fiyat sapmaları karşılıklı olarak birbirlerini yok ederler; bir kısım mal değer üstünde satılırken, diğer bir kısım, bir ve aynı oranda olmak üzere, değer altında satılır. I'den V'e kadar sermayelerin her biri için, bunların farklı bulunan organik bileşimlerine bakılmaksızın, aynı büyüklükte bir kâr oranının (örneğimizde % 22) geçerli olması, işte ancak malın bu gibi fiyatlarla satılmasıyla mümkün olur. Farklı üretim alanlarının çeşitli kâr oranlarının ortalaması bulunup bu ortalamanın farklı üretim alanlarının maliyet fiyatlarına eklenmesiyle elde edilen fiyatlar **ü r e t i m f i y a t l a r ı n ı** (Produktionpreises, prices of production) meydana getirirler. Bunlar, genel bir kâr oranının varlığını gerektirirler; genel bir kâr oranının varlığı ise, her biri kendi başına alınmak üzere, bütün bireysel üretim alanlarındaki kâr oranlarının, daha önceden, bu üretim alanlarının sayısınca ortalama kâr oranlarına indirgenmiş olmalarını gerektirir. Bu özel kâr

organları her üretim alanında $\frac{s}{c}$ ye eşit olup, bu cildin (K a p i - t a l i n üçüncü cildi - M. S.) birinci kısmında görülmüş olduğu gibi, malların değerlerinden çıkarılmış olmaları icabeder. Genel kâr oranı (ve dolayısıyla de malların üretim fiyatları), bu şekilde hesaplanmayacak olursa, müphem ve anlamsız bir kavram olur. Demek ki, bir malın üretim fiyatı, bu malın maliyeti ile buna, genel kâr oranına uygun olarak, yüzde şeklinde eklenen kârın ya da maliyet fiyatı ile ortalama kârın toplamına eşittir.

Farklı üretim alanlarında yatırılmış bulunan sermayelerin organik bileşimlerinin farklılığı, ve dolayısıyla, aynı büyüklükteki sermayelerin, belli büyüklükteki bir toplam sermaye içindeki değişken sermaye kısmının sahip bulunduğu farklı yüzdenin büyüklüğüne göre değişmek üzere, çok farklı miktarlarda emeği harekete getirmekte olmaları vakıasının sonucu olarak, bu sermayelerin elde ettikleri artık - değer miktarları veya bunlar tarafından üretilen artık - değer kitleleri de çok farklı olurlar. Buna uygun olarak, çeşitli üretim dallarında hüküm süren kâr oranları başlangıçta çok farklıdırlar. Bu farklı kâr oranları, rekabetin aracılığı ile, bütün bu farklı kâr oranlarının ortalaması olan tek ve genel bir kâr oranına eşitlenirler. Organik bileşimi ne olursa olsun, belli büyüklükteki bir sermayeye bu genel kâr oranına göre isabet eden kâra ortalama kâr denir. Bir malın maliyet fiyatı ile üretimi için kullanılmış (yatırılmış - M. S.) olan (sırf üretimi sırasında tüketilmiş olan değil) toplam sermayeye isabet eden yıllık ortalama kârdan, devir şartlarına uygun olarak, bu malın payına düşen kısmın toplamına eşit olan fiyatı, bu malın üretim fiyatıdır. Söz gelişi, 500 lük bir sermayemiz olsun; bunun 100 birim olan sabit sermayesi, 400 birim olan mütedavil sermayesinin bir devir süresinde % 10'u kadar aşınıp yıpransın. Bu durumda, bu devir süresinde imal edilen ürünün maliyet fiyatı, 10_c aşınıp yıpranma ve 400 (c + v) mütedavil sermaye olmak üzere, 410; üretim fiyatı ise, maliyet fiyatı olan 410 ile 500'ün % 10 dan kârı olan 50 nin toplamından meydana gelen 460 olur.

Bundan dolayı, çeşitli üretim alanlarında faaliyet gösteren kapitalistler mallarını satarlarken bu malların üretimi sırasında harcanmış olan sermaye değerlerini geriye aldıkları halde, bu malların üretimleri ile kendi faaliyet alanlarında meydana getirilmiş olan artık - değeri ve dolayısıyla kârı değil, fakat ancak toplumun bütün üretim alanlarına yatırılmış bulunan toplam sermayesi ta-

rafından belli bir zaman aralığında üretilen toplam artık - değer veya toplam kârdan eşit bir dağılımla toplam sermayenin her kesrine ne kadar düşüyorsa o kadar artık - değer ve dolayısıyla kâr sağlarlar. Bir işe yatırılmış sermayenin, organik bileşimi ne olursa olsun, her 100 birimi, bir yılda ya da diğer bir zaman aralığında, bütün toplumun yatırılmış bulunan toplam sermayesinin her 100 birimine bu süre için isabet eden kadar bir kâr getirir. Kâr söz konusu olduğu sürece, çeşitli kapitalistlerin buradaki durumu, kârın aralarında her 100 birim sermaye için eşit olarak bölüşüldüğü bir hisseli şirketin hisse sahiplerinin durumu gibidir; ve dolayısıyla burada kârlar bireysel kapitalistler bakımından ancak her birinin toplam teşebbüse yatırmış bulunduğu sermayenin büyüklüğüne göre, yani toplam teşebbüsteki nispî katılma payına, yani hisse senetlerinin sayısına göre farklı olurlar. O halde, bir malın fiyatının bu malın üretimi sırasında tüketilmiş olan sermaye unsurlarının değerini karşılayan ve dolayısıyla bu tüketilen sermaye değerlerinin yeniden satın alınıp yerlerine konulmaları için harcanması gereken kısmı, yani bu malın maliyet fiyatı, tamamiyle malların üretildikleri üretim alanlarında yapılmış olan sermaye harcamalarına bağlı bulunurken, aynı malın fiyatının bu maliyet fiyatına eklenen diğer kısmı, bu sermaye tarafından bu sermayenin yatırılmış bulunduğu üretim alanında belli bir zaman aralığında üretilen kâr kitlesine değil, fakat bu sermayeye toplumun toplam üretimi için yatırılmış bulunan toplam toplumsal sermayenin bir kesri olarak ve belli bir süre için ortalama olarak isabet eden kâr kitlesine bağlıdır (1).

Demek oluyor ki, bir kapitalist, malını bu malın üretim fiyatıyla sattığı zaman, kendisi tarafından üretim faaliyeti sırasında tüketilen sermayenin değer büyüklüğüne göre belirlenen bir para kapitaliste geri dönmüş ve, toplumsal toplam sermayenin sırf bir kesri olarak, yatırmış bulunduğu sermayesi ile orantılı olan bir kâr cebine girmiş olur. Kapitalistin maliyet fiyatları spesifik, sırf kendine ait fiyatlardır. Buna karşılık, bu maliyet fiyatına eklenen kâr kapitalistin sermayesini yatırmış bulunduğu özel üretim alanına bağlı olmayıp yatırılmış olan sermayenin her 100 birimi başına basit bir ortalamaadır.

Diyelim, yararlandığımız örnekteki I'den V'e kadarki farklı beş sermaye yatırımı aynı kimseye aittir. Bu yatırımların her bi-

(1) A. Cherbuliez, «Richesse ou paureté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales», Paris 1841, s. 70 - 72.

rinde yatırılmış sermayenin 100 birim başına ne kadarının değişken ve ne kadarının değişmeyen sermaye olarak tüketildiği bilinir, ve bu sermayelerle üretilen malların değerlerinin bunlardan meydana gelen kısımlarının, bu malların fiyatlarının bir parçasını teşkil edecekleri apaçık bir şeydir; çünkü, sermayenin yatırılmış ve tüketilmiş kısmının tekrar yerine konması için en azından bu fiyat gereklidir. Demek ki, bu maliyet fiyatları, I'den V'e kadar her mal türü için farklı olup, maliyet fiyatları olarak bunların sahibi olan kimse tarafından farklı büyüklükte tayin edilmiş olabilirler. I'den V'e kadar üretim faaliyetlerinde elde edilen farklı artık - değer ya da kâr kitlelerine gelince, kapitalist bunları pekâlâ yatırmış bulunduğu sermayenin kârı olarak görebilirdi; ve böylece 100 lük her sermayeye toplam kârın belli bir kesri düşerdi. Demek oluyor ki, I'den V'e kadar her bir sermaye yatırımı ile elde edilen mallar için maliyet fiyatları farklıdır; ama, bu malların satış fiyatlarının her 100 birim sermaye başına eklenen kârdan meydana gelen kısımları hepsi için aynıdır. O halde, I'den V'e kadar olan malların toplam fiyatları toplam değerlerine, yani I'den V'e kadar maliyet fiyatları toplamı ile yine I'den V'e kadar artık - değerler veya kârlar toplamının toplamına eşit olur; diğer bir deyimle, sözü edilen toplam fiyat, bu mallarda maddeleşmiş bulunan geçmişte harcanmış ve yeni eklenmiş emeğin toplam miktarının para ifadesidir. İşte bu aynı yoldan toplumun bütünü - bütün üretim kollarının tümü - bakımından da üretilmiş olan malların üretim fiyatları toplamı bu malların değerleri toplamına eşit olur.

Bu ifade, kapitalist üretim düzeninde üretken sermaye unsurlarının, kural olarak, piyasadan satın alındıkları ve bu nedenle bunların fiyatlarının halen gerçekleşmiş olan bir kârı ihtiva etmekte buldukları ve dolayısıyla üretildikleri endüstri dallarının kârları da kendilerinde muhtevi bulunan üretim fiyatları oldukları, ve böylece bir endüstri dalında gerçekleşen kârın bir diğer endüstri dalının maliyet fiyatında yer aldığı olgusuyla geliyormuş gibi görünür. Oysa, bütün ülkede üretilen malların maliyet fiyatları toplamını bir yana, bunlarla birlikte elde edilen kârların veya artık - değerlerin toplamını diğer yana koyduğumuzda, hesaplamamızın doğru olması gerekeceği açık bir şeydir. Söz gelişi, bir A malını alalım; bunun maliyet fiyatı B, C, D, v.s. mallarının kârlarını ihtiva ediyor olabilir, tıpkı A'nın kârlarının B, C, D, v.s.'nin maliyet fiyatlarında yer alıyor olabilmesi gibi. Şimdi, hesaplamamızı öyle yapabiliriz ki, A'nın maliyet fiyatlarında bunların kendi kârları yer almaz. Hiç kimse kendi kârını kendi maliyet fiyatına katmaz. Söz gelişi, n kadar üretim alanı olsa, ve bunların her birinde p büyük-

lüğünde bir kâr sağlansa, bunların toplam maliyet fiyatı = $k + np$ olurdu. Toplam hesaplama açısından bakıldığında, bir üretim alanında sağlanan kârlar diğer bir üretim alanının maliyet fiyatında yer aldıkları, ve dolayısıyla bu kârlar nihaî ürünün toplam fiyatının bulunması sırasında zaten hesaba katıldıkları için, ikinci bir defa olarak hesabın kâr tarafında görünemezler. Hesabın bu (yani kâr - M.S.) tarafından görünecek olurlarsa, bu sırf malın bizzat bir nihaî mal olması, yani üretim fiyatının bir başka malın maliyet fiyatı içinde yer almaması sebebiyle olur.

Bir malın maliyet fiyatında, üretim araçları üreticilerinin kârlarını temsil eden, P büyüklüğünde bir meblâğ yer alıyor ve bu maliyet fiyatına P , kadar bir kâr düşüyorsa, bu durumda toplam kâr $P = p + p_1$ olur. O halde, malın toplam maliyet fiyatı, bunda kârların yerini tutan kısımlar bir yana bırakıldığında, malın kendi maliyet fiyatı eksi P olur. Bu maliyet fiyatına k dersek, $k + P = k + p + p_1$ olduğu açık bir şeydir. Birinci Ciltte (*) artık - değer in incelenmesi sırasında görülmüş olduğu gibi, herhangi bir sermayenin ürününü, bunun bir kısmı ile sermaye yerine konuluyor geriye kalan kısmı da sırf artık - değeri temsil ediyormuş gibi, ele alabiliriz. Bu hesaplama metodunu toplumun toplam ürününe uygularken, bazı düzeltmeler yapmamız gerekir. Topluma bütünü ile baktığımız zaman, örneğin, katenin fiyatında yer almış bulunan kâr iki defa, yani aynı zamanda hem keten bezinin fiyatının bir kısmı hem de keten üreticilerinin kârlarının bir kısmı olarak, ortaya çıkamaz.

Kârla artık - değer arasında, söz gelişi, A 'nın artık - değerinin B 'nin değişmeyen sermayesinde yer alması süresince, hiç bir fark olmaz. Malların değeri bakımından bunlarda mevcut emeğin karşılığı ödenmiş ya da ödenmemiş emekten ibaret olmasının hiç bir önemi ve etkisi yoktur. Bu, sadece, B 'nin A 'nın artık - değerinin karşılığını ödediğini gösterir. Toplam hesaplama sırasında A 'nın artık - değeri iki defa sayılamaz.

Ama şöyle bir fark vardır : bir ürünün fiyatının, diyelim, bir B sermayesiyle elde edilen bir ürünün fiyatının, B de gerçekleşen artık - değerin B 'nin ürünlerinin fiyatına eklenen kârdan daha büyük veya daha küçük olabilmesi dolayısıyla değerinden sapma göstermesi dışında, aynı mülâhaza B sermayesinin değişmeyen kısmını meydana getiren, ve, işçilerin tüketim araçları olarak, dolaylı bir şekilde bu sermayenin değişken kısmını da teşkil eden mallar için

(*) [Türkçe Çevirisinde İkinci Kitap, S. 130 - 1 : Kapital, İkinci Kitap, Sol Yayınları, Ankara 1966. (Çeviren : Dr. Mehmet Selik). - Ç.].

de geçerlidir. Değişmeyen sermaye kısmı söz konusu olduğunda, bunun kendisi maliyet fiyatı ile artık - değer, yani burada maliyet fiyatı ile kârın toplamına eşittir; ve bu kâr da yerini almış bulunduğu artık - değerden daha büyük veya daha küçük olabilir. Değişken sermaye kısmına gelince, gerçi, günlük ortalama işçi ücreti, daima, işçinin gerekli tüketim araçlarını üretebilmek için çalışmak zorunda olduğu sayıda saatin değer ürününe eşittir; ne var ki, gerekli tüketim araçlarının üretim fiyatları ile bunların değerleri arasında meydana gelen sapma dolayısıyla bu saat sayıları da tam ve kesin olarak bilinemezler. Her ne olursa olsun, mesele gelir sonunda daima şunu dayanır : malın birinde çok fazla artık - değer söz konusu olurken, bir diğerinde çok az artık - değer söz konusu olur, ve dolayısıyla de malların üretim fiyatlarında yer alan değerlerden olan sapmalar birbirlerini karşılıklı olarak yokederler. Genel olarak, kapitalist üretim düzeninde genel mahiyetteki bir kanunun hâkim bir eğilim olarak hükmünü sürdürmesi ancak son derece karışık ve yaklaşık bir biçimde, sonu olmayan dalgalanmaların hiç bir zaman bulunup belirlenemeyen bir ortalaması şeklinde, olur.

Genel kâr oranı belli bir süre, diyelim bir yıl, için yatırılmış bulunan sermayelerin her 100 birimine düşen çeşitli kâr oranlarının ortalaması ile belirlendiği için, burada farklı sermayelerin devir sürelerinin farklı oluşundan dolayı ortaya çıkan fark da yoktur. Ama, bu farklar, genel kâr oranını ortalamalarını alarak bulduğumuz çeşitli üretim alanlarının farklı kâr oranlarının belirle- nişlerinde can-alıcı önemi olan bir rol oynarlar.

Genel kâr oranının belirlenişi ile ilgili örneğimizde üretim alanlarının her birindeki sermayelerin 100 olduğunu varsaymıştık; bunu da sırf, kâr oranları arasındaki farkları yüzde olarak göstermek ve böylece de aynı büyüklükteki sermayeler tarafından üretilen malların değerleri arasındaki farkları ortaya koymak için, yapmıştık. Fakat şurası açıktır ki, bu üretim alanlarının her birinde üretilen artık - değer kitlelerinin büyüklükleri, verilmiş olduğu için aslında bu sermayelerin büyüklüklerine bağlıdır. Böyle olmakla beraber, belli bir üretim alanında yatırılmış bulunan bir sermayenin 100, veya $m \times 100$, yahut $x \times mx \times 100$ oluşunun bu alanın kâr oranı üzerinde hiç bir etkisi olmaz. Toplam kâr ister $10 : 100$ ister $1000 : 10.000$ olsun, kâr oranı % 10 olarak kalır.

Bununla beraber, yatırılmış bulunan sermayelerin değişken kısımlarının toplam sermayeye oranına bağlı olarak çok farklı büyüklükte artık - değer ve dolayısıyla kâr oranları farklı olacağı için, toplumsal sermayenin her 100 birimine düşen ortalama kârın ve

dolayısıyla ortalama kâr oranının veya genel kâr oranının bu alanların her birinde yatırılmış bulunan sermayelerin büyüklüklerine bağlı olarak çok farklı olacakları, açık bir şeydir. A, B, C, D gibi dört sermaye olsun. Bunların hepsi için artık - değer oranı aynı ve % 100 dür diyelim. Toplam sermayenin her 100 birimi itibariyle değişken sermaye kısmı A'da 25, B'de 40, C'de 15, D'de 10 olsun. Bu durumda toplam sermayenin her 100 birimi itibariyle elde edecek artık - değer veya kârın 25'i A, 40'ı B, 15'i C, 10'u D ile elde edilmiş, demektir; bunların toplamı 90 dır; o halde, bu dört sermaye aynı büyüklükte olsalar, ortalama kâr oranı $90/4$ veya % $22 \frac{1}{2}$ olurdu.

Ama, biz toplam sermaye büyüklükleri için A-200, B-300, C-1000, D-4000 dersek, üretilen kârlar sırası ile 50, 120, 150 ve 400 olurdu. Bu dört sermayenin toplamı olan 5500 lük bir sermaye için 720 büyüklüğünde bir kâr veya % $13 \frac{1}{11}$ lik bir ortalama kâr oranı elde ederdik.

Üretilen toplam değer kitleleri yatırılan A, B, C, D sermayelerinin büyüklüklerine göre farklı olmaktadır. Bundan dolayı, genel kâr oranının belirlenmesinde, sadece çeşitli üretim alanlarının basit ortalamaları alınacak olan kâr oranları arasındaki fark değil, fakat bu farklı kâr oranlarının ortalamasının belirlenmesinde rol oynayan nispi ağırlıkları da söz konusu olur. Bu ise bu alanların her birinde yatırılmış bulunan sermayelerin nispi büyüklüklerine, veya her bir üretim alanında yatırılmış bulunan sermayenin toplam toplumsal sermayenin ne büyüklükte bir parçasını teşkil etmekte oluşuna bağlıdır. Toplam sermayenin daha büyük ya da daha küçük bir kısmının daha yüksek veya daha alçak bir kâr oranı doğurmasına bağlı olarak, tabiatıyla, büyük bir fark olacaktır. Ve bu da, yine, değişken sermayenin toplam sermayeye oranla büyük ya da küçük olduğu alanlara ne kadar sermaye yatırılmış bulunduğuna bağlıdır. Buradaki durum tıpkı bir tefecinin çeşitli miktarlardaki sermayelerini farklı, söz gelişi yüzde 4, 5, 6, ve 7 gibi, faiz hadleri ile ikraz ederek bir ortalama faiz haddi elde etmesine benzer. Tefecinin elde edeceği ortalama faiz haddi onun toplam sermayesinden bu değişik faiz hadlerinin her birine göre ne miktarını ikraz etmiş olduğuna bağlıdır.

Demek oluyor ki, genel kâr oranı iki faktörle belirlenmektedir; bunlar,

1. farklı üretim alanlarındaki sermayelerin organik bileşimleri, yani bireysel üretim alanlarındaki farklı kâr oranları, ve

2. toplam toplumsal sermayenin bu farklı üretim alanları arasındaki dağılımı, yani bu alanların her birinde, ve dolayısıyla bunların her birinde elde edilen kâr oranını sağlamak üzere, yatırılmış bulunan sermayelerin nispi büyüklükleri, diğer bir deyimle, bu üretim alanlarının her birinin toplam toplumsal sermayeden aldığı nispi paydır.

Biz I. ve II. Ciltlerde yalnız malların değerleri üzerinde durmuştuk. Şimdi, bir yandan, bu değerlerin bir kısmı olarak maliyet fiyatının belirip ortaya çıktığını, diğer yandan, aynı değerlerin değişik bir şekli olarak malın üretim fiyatının gelişmiş olduğunu görüyoruz.

Diyelim, toplumsal ortalama sermayenin bileşimi $80_c + 20_v$, s ile gösterdiğimiz yıllık artık-değer oranı % 100 dür, bu durumda 100 lük bir sermayenin yıllık ortalama kârı 20, genel yıllık kâr oranı % 20 olur. Şimdi, 100 lük bir sermaye tarafından bir yılda üretilen malların maliyet fiyatı, k , ne olursa olsun, bunların üretim fiyatı $k+20$ olur. Sermaye bileşiminin $(80-x)_c + (20+x)_v$ olduğu üretim alanlarında fiilen üretilen artık - değer, ya da bu belli üretim alanlarında bir yılda üretilen kâr, $20+x$, yani 20 den daha büyük, ve üretilen malların değeri $k+20+x$, yani $k+20$ den ya da bunların üretim fiyatından daha büyük olur. Sermaye bileşiminin $(80+x)_c + (20-x)_v$ olduğu üretim alanlarında bir yılda üretilen artık - değer veya kâr $20-x$, yani 20 den daha küçük, ve dolayısıyla mallarının değeri $k+20-x$, yani üretim fiyatlarından, $k+20$ den, daha küçük olur. Devir sürelerindeki muhtemel farklar bir yana bırakılırsa, malların üretim fiyatları ile değerleri birbirlerine ancak sermaye bileşiminin tesadüfen $80_c + 20_v$ olduğu üretim alanlarında eşit olurlar.

Emeğin toplumsal prodüktivitesindeki spesifik gelişme üretim alanlarının her birinde derece itibariyle, belli miktarda bir emek tarafından, dolayısıyla veri olan bir iş-gününde belli bir sayıda işçi tarafından, ne miktarda üretim aracının harekete getirildiğine ve dolayısıyla belli bir miktardaki üretim araçları için gerekli olan emek miktarının ne kadar küçük olduğuna göre farklı, yani daha büyük ya da daha küçük olur. Bundan dolayı, yüzde olarak toplumsal ortalama sermayeden daha çok değişmeyen sermaye, dolayısıyla daha az değişken sermaye ihtiva eden sermayelere y ü k s e k bileşimli sermayeler diyoruz. Bunların tersi olan, yani toplumsal ortalama sermayeye oranla kendilerinde daha az değişmeyen ve daha çok değişken sermaye yer alan sermayelere a l ç a k bileşimli sermayeler diyoruz. Nihayet, bileşimleri toplumsal orta-

lama sermayenin bileşimine eşit olan sermayelere ortalama bileşimli sermayeler adını veriyoruz. Toplumsal ortalama sermaye yüzde olarak $80_c + 20_v$ bileşiminde ise, $90_c + 10_v$ bileşimindeki bir sermaye toplumsal ortalamanın üstünde, $70_c + 30_v$ bileşimindeki sermaye ise altındadır. Genel olarak ifade edilecek olursa, m ve n değişmeyen büyüklükleri göstermek ve $m + n = 100$ olmak üzere, toplumsal ortalama sermaye $m_c + n_v = 100$ ise, $(m + x)_c + (n - x)_v$ yüksek bileşimli, $(m - x)_c + (n + x)_v$ alçak bileşimli bir bireysel sermayeyi ya da bir sermaye grubunu temsil ederler. Devir, süresinin bir yıl olduğu var sayıldığında, bu sermayelerin ortalama kâr oranının belirlenişinden sonra fonksiyonlarını ne yolda gösterecekleri aşağıdaki durumdan anlaşılmaktadır; buradaki ilk sermaye (sermaye I) ortalama bileşimli sermayeyi temsil etmekte olup ortalama kâr oranı da buna uygun olarak % 20 dir :

- I. $80_c + 20_v + 10_s$. Kâr oranı : % 20
Ürünün fiyatı : 120. Değer : 120.
- II. $90_c + 10_v + 20_s$. Kâr oranı : % 20
Ürünün fiyatı : 120. Değer : 110.
- III. $70_c + 30_v + 30_s$. Kâr oranı : % 20
Ürünün fiyatı : 120. Değer : 130.

Demek oluyor ki, sermaye II tarafından üretilen malların değeri bunların üretim fiyatından daha küçük, sermaye III tarafından üretilen malların üretim fiyatı bunların değerinden daha büyük, yalnız bileşimleri toplumsal ortalama ile tesadüfen aynı olan üretim dallarındaki sermayelerin (sermaye I gibi sermayelerin) malları için üretim fiyatları ve değerler birbirlerine eşittir. Ne var ki, bu terimlerin belli durumlara uygulanması halinde, C ile V arasındaki oranı genel ortalamadan saptıran şeyin, teknik bileşimdeki bir farktan çok, sırf, değişmeyen sermaye unsurlarında kendini gösterecek değer değişmesi olacağı, tabiiyle, hesaba katılmak gerekir.

Buraya kadarki incelemelerin malların maliyet fiyatlarının tayini meselesinde bir modifikasyona yol açtığı söz götürmez. Biz işin başında bir malın maliyet fiyatının bu malın üretimi sırasında kütekilen malların değerine eşit olduğu varsayımından hareket etmiştik. Şurası var ki, bir malın üretim fiyatı bu malın alıcısı için o malın maliyet fiyatıdır, ve bu sebeple diğer bir malın fiyatında maliyet fiyatı olarak yer alabilir. Bir malın üretim fiyatı ay-

lama sermayenin bileşimine eşit olan sermayelere ortalama bileşimli sermayeler adını veriyoruz. Toplumsal ortalama sermaye yüzde olarak $80_c + 20_v$ bileşiminde ise, $90_c + 10_v$ bileşimindeki bir sermaye toplumsal ortalamanın üstünde, $70_c + 30_v$ bileşimindeki sermaye ise altındadır. Genel olarak ifade edilecek olursa, m ve n değişmeyen büyüklükleri göstermek ve $m + n = 100$ olmak üzere, toplumsal ortalama sermaye $m_c + n_v = 100$ ise, $(m + x)_c + (n - x)_v$ yüksek bileşimli, $(m - x)_c + (n + x)_v$ alçak bileşimli bir bireysel sermayeyi ya da bir sermaye grubunu temsil ederler. Devir, süresinin bir yıl olduğu var sayıldığında, bu sermayelerin ortalama kâr oranının belirlenmesinden sonra fonksiyonlarını ne yolda gösterecekleri aşağıdaki durumdan anlaşılmaktadır; buradaki ilk sermaye (sermaye I) ortalama bileşimli sermayeyi temsil etmekte olup ortalama kâr oranı da buna uygun olarak % 20 dir :

- I. $80_c + 20_v + 10_s$. Kâr oranı : % 20
 Ürünün fiyatı : 120. Değer : 120.
- II. $90_c + 10_v + 20_s$. Kâr oranı : % 20
 Ürünün fiyatı : 120. Değer : 110.
- III. $70_c + 30_v + 30_s$. Kâr oranı : % 20
 Ürünün fiyatı : 120. Değer : 130.

Demek oluyor ki, sermaye II tarafından üretilen malların değeri bunların üretim fiyatından daha küçük, sermaye III tarafından üretilen malların üretim fiyatı bunların değerinden daha büyük, yalnız bileşimleri toplumsal ortalama ile tesadüfen aynı olan üretim dallarındaki sermayelerin (sermaye I gibi sermayelerin) malları için üretim fiyatları ve değerler birbirlerine eşittir. Ne var ki, bu terimlerin belli durumlara uygulanması halinde, C ile V arasındaki oranı genel ortalama saptıran şeyin, teknik bileşimdeki bir farktan çok, sırf, değişmeyen sermaye unsurlarında kendini gösterecek değer değişmesi olacağı, tabiatıyla, hesaba katılmak gerekir.

Buraya kadarki incelemelerin malların maliyet fiyatlarının tayini meselesinde bir modifikasyona yol açtığı söz götürmez. Biz işin başında bir malın maliyet fiyatının bu malın üretimi sırasında kütüklenen malların değerine eşit olduğu varsayımından hareket etmiştik. Şurası var ki, bir malın üretim fiyatı bu malın alıcısı için o malın maliyet fiyatıdır, ve bu sebeple diğer bir malın fiyatında maliyet fiyatı olarak yer alabilir. Bir malın üretim fiyatı ay-

Belli bir üretim alanında elde edilen malların maliyet fiyatı aşağıdaki sebepler yüzünden büyüklük itibariyle değişikliğe uğrayabilir :

1. Bu üretim alanında üretilen malların değeri aynı kalır, yani değişmezken (bu malın üretimi için harcanan ölü ve canlı emek miktarı eskiden olduğu kadar kalırken), genel kâr oranında bu belli üretim alanından bağımsız olan bir değişme olursa,

2. Genel kâr oranı aynı kalır, yani değişmezken, teknik değişme sonucu olarak bizzat bu üretim alanının kendisinde bir değer değişmesi olursa, veya bu alanın değişmeyen sermayesinin unsurlarını teşkil eden malların değerlerinde bir değişme meydana gelirse;

3. Nihayet, bu sebeplerin ikisi birden etki gösterecek olursa.

Bireysel üretim alanlarının fiili kâr oranlarında—daha ileride görüleceği gibi—devamlı surette büyük değişiklikler olmasına rağmen genel kâr oranında gerçek bir değişme, bu değişme olağan dışı ekonomik olayların istisnai bir şekilde meydana getirdikleri bir şey olmadıkça, çok uzun zaman aralıkları içinde uzanan bir dalgalanmalar dizisinin, yani genel kâr oranında bir değişiklikte karar ve denge buluncaya kadar çok zaman alan bir dalgalanmalar serisinin çok zaman sonra kendini gösteren sonucu olur. Bundan dolayı, bütün kısa dönemlerde (piyasa fiyatlarındaki dalgalanmaları tamamiyle bir yana bırakıyoruz) üretim fiyatlarında meydana gelen bir değişmeyi *p r i m a f a c i e* daima malların değerlerinde kendini gösteren gerçek bir değişme ile, yani bunların üretimleri için gerekli iş-zamanları toplamındaki bir değişme ile açıklamamız gerekir. Aynı değerlerin sırf parasal ifadesinde meydana gelen değişmeyi, tabiatıyla, burada hiç hesaba katmıyoruz (2).

Diğer taraftan, toplumsal toplam sermaye açısından bakıldığında, bu sermaye ile üretilen malların toplam değerlerinin (ya da para ile ifade edildiğinde bunların fiyatları toplamının) değişmeyen sermaye değeri + değişken sermaye değeri + artık-değer toplamına eşit olduğu açık bir şeydir. Emegın istismar derecesi değişmiyen bir büyüklüktür dersek, artık-değer kitlesinde bir değişme olmadıkça, kâr oranı burada ancak ya değişmeyen ya da değişken sermayenin değerlerinin, veya bu değerlerin her ikisinin birden de-

(2) T. Corbet, «An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the principles of trade and speculation explained», in 2 parts. Lond. 1841, s. 174.

ğişmesi ile değişebilir; yani bu her üç halde de C ve dolayısıyla $\frac{S}{C}$ genel kâr oranı, değişir. Demek oluyor ki, bu durumların her birinde, değişmeyen sermayenin, ya da değişken sermayenin, veya aynı zamanda bunlardan her ikisinin unsurlarını teşkil eden malların değerlerinde meydana gelen bir değişme genel kâr oranında bir değişme olmasını gerektiriyor.

Ya da, malların değeri aynı kalırken, genel kâr oranı, emeğin istismar derecesi değiştiği zaman, değişebilir.

Veya, emeğin istismar derecesi aynı kalırken, genel kâr oranı, iş-sürecinde meydana gelen teknik değişiklikler sonucu olarak çalıştırılan emek miktarında değişmeyen sermayeye oranla bir değişme olduğu zaman, değişebilir. Ne var ki, bu türlü teknik değişiklikler kendilerini daima üretimleri şimdi eskisine oranla şu ya da bu derecede farklı miktarda emek gerektiren malların değerlerindeki bir değişme ile ortaya koyarlar, ve dolayısıyla de meydana gelişleri böyle bir değişme ile birlikte olur.

Kitleleri açısından bakıldığında, artık-değerle kârın özdeş şeyler olduklarını Birinci Kısımda (*) görmüş bulunuyoruz. Bununla beraber, kâr oranı, ilk bakışta sırf diğer bir hesaplama şekliymiş gibi görünen artık-değer oranından, daha işin başından itibaren, farklı ve ayrı bir şeydir; ve aynı zamanda, artık-değer oranı aynı kalırken kâr oranı yükselip alçalabildiği için, ki bunun tersi de doğrudur, ve kapitalist tatbikatta sırf ve sadece kâr oranı ile ilgili olduğu için, bu, yani kâr oranı, aynı şekilde daha işin başından itibaren, artık-değerin gerçek kaynağının apaçık görülmesine engel olur ve bunun üzerinde gerçek dışı tasavvurların doğmasına yol açar. Böyle olmakla beraber, aralarında bir büyüklük farkının söz konusu olduğu şeyler sadece artık-değer ile kâr oranı idi, yoksa artık-değerle kârın kendileri değildi. Kâr oranında artık-değer toplam sermayeye göre hesaplandığı ve toplam sermaye kâr oranının ölçüsü olarak alındığı için, bizzat artık-değerin kendisi böylece toplam sermayeden ve bütün parçalarından eşit olarak doğuyormuş, ve bu yoldan da değişmeyen sermaye ile değişken sermaye arasındaki organik fark kâr kavramından yokolup gitmiş gibi görünür; bundan dolayı, artık-değer bu kâr kılığına girmiş şekli ile bizzat kendi çıktığı kaynağı reddeder, kendine özgü karakterini yitirmiş

(*) Üçüncü Cildin Birinci Kısım. - Ç.

ve tanınamaz bir hale gelmiş bulunur. Ne var ki, değişmenin bu ilk aşamasında gerçek büyüklük farkı, henüz kâr ve artık-değer arasında söz konusu olmaz ve sadece kâr oranı ile artık-değer oranı arasında mevcut olurken, kâr ile artık-değer arasındaki fark şimdiye kadar ancak bir nitel değişiklik, bir şekil değişimi ile ilgili kaldı.

Genel bir kâr oranı ve bununla birlikte de yatırılmış bulunan sermayenin çeşitli üretim alanlarındaki veri olan büyüklüğüne tekabül eden bir ortalama kâr meydana gelir gelmez, durum başkalaşır.

Belli bir üretim alanında fiilen üretilen artık-değerin ve dolayısıyla de kârın malın satış fiyatı içinde yer almış bulunan kâra eşit olması şimdi ancak bir tesadüf olabilir. Kâr ve artık-değer, sırf bunların oranları değil, artık, kural olarak, gerçekten farklı büyüklükler olurlar. Şimdi, veri olan bir emek istismar derecesi ile, belli bir üretim alanında elde edilen artık-değer kitlesi toplumsal sermayenin toplam ortalama kâr için, ve dolayısıyla bütünü ile kapitalistler sınıfı için, doğrudan doğruya bu belli üretim dalında faaliyet gösteren bireysel kapitalist için olduğundan daha önemlidir. Bu, bireysel kapitalist için (3), onun faaliyet gösterdiği alanda üretilen artık-değer miktarının ortalama kârın yönetilmesinde oynadığı rol ölçü ve süresince önem taşır. Ama, bu, onun gerisinde cereyan eden, onun görmediği, anlamadığı ve aslında kendisini ilgilendirmeyen bir süreçtir. Çeşitli üretim alanlarındaki kârlar ile artık-değerler arasındaki —sadece kâr oranı ile artık-değer oranı arasındaki değil— fiilî büyüklük farkı, şimdi, kârın gerçek mahiyetini ve kaynağını yalnız burada yanılmakta özel bir çıkarları olan kapitalistler için tamamiyle görülmez bir şey haline getirmekle kalmaz, bunları işçilerin de görmesine engel olur. Değerlerin üretim fiyatlarına dönüşmesiyle birlikte, bizzat değerlerin tayininde temel olan şey gözlerden saklanmış olur. Nihayet, sırf artık-değerin kâra dönüşmesiyle malın değerinin kârı teşkil eden kısmı değerlerin geriye kalan kısmı karşısına malın maliyet fiyatı olarak çıktığı için, değer kavramı burada kapitalist için artık mevcudiyeti olmayan bir şey haline gelmiştir; çünkü, kapitalistin gözönünde tuttuğu şey, malın üretimi için harcanmış olan toplam emek değil, fakat sadece toplam emeğin canlı ve cansız üretim araçları şeklinde kar-

(3) Kendiliğinden anlaşılacağı gibi, ücret indirimleri, tekel fiyatları v.s. ile geçici olarak bir ekstra kâr elde edebilmesi ihtimali burada, şimdilik, bir yana bırakılmaktadır. (F. Engels.)

şılığını ödemiş bulunduğu kısmıdır; ve bu yüzden kâr kapitaliste malın öz ve asıl değerinin dışında mevcut bir şeymiş gibi görünür; ve böylece de, maliyet fiyatına eklenen kârın, fiilen kapitalistin kendi faaliyet alanı açısından, bizzat bu alandaki değer teşekkülünde rol oynayan sınırlarla değil, fakat onun tamamıyla dışında kalan etkilerle belirlenmesine bakılarak, bu tasavvur şimdi tamamıyla teyidedilmiş, pekişmiş, kaskatı bir tasavvur haline gelmiş olur.

Bu iç ilişkinin ilk defa olarak burada açığa vurulması, ve, aşağılarda ve bu eserin Dördüncü Cildinde görüleceği üzere, şimdiye kadarki Ekonomi Politik'in, değer tayini işini temel olarak muhafaza edebilmek için, ya artık-değer ile kâr, ve artık-değer oranı ile kâr oranı arasındaki farklardan soyutlanmak zorunda kalması, ya da, görünüşte göze çarpan soydan farklara sarılabilmek için, bu değer tayini işinden ve bununla birlikte bilimsel davranışın her türlü temel ve dayanağını bir yana bırakmış olması vakıası, yani teorisyenlerin kafalarındaki bu karışıklık, rekabet savaşı içinde kendini kaybetmiş, bunun tezahürlerine nüfuz edebilme yeteneğinden tamamıyla yoksun pratik kapitalistin bu sürecin görünüş perdesi gerisinde yatan asıl mahiyetini ve öz yapısını görüp kavramakta ne derece aciz kalacağını en açık şekilde ortaya koyar.

Kâr oranının yükseliş ve düşüşüyle ilgili olarak Birinci Kısımda (***) geliştirilmiş bulunan bütün kanunlar, aslında, şu ikili anlama gelirler :

1 — Bir kere bunlar genel kâr oranı kanunlarıdır. Kâr oranının yükselip alçalmasına yol açan bunca farklı saiklere bakılarak, şimdiye kadar yapılmış olan bütün açıklamalardan sonra, genel kâr oranının her gün değişmesi gerekeceği sanılabilir. Ne var ki, bir üretim alanında kendini gösteren bir hareket bir diğer alanın hareketi ile yokedilir; bunların etkileri bir diğerine karşı çıkar ve birbirlerini felce uğratırlar. En sonunda dalgalanmaların hangi yöne yöneleceklerini daha sonra inceleyeceğiz; bunların yavaş hareket ettiklerini burada belirtelim. Bireysel üretim alanlarındaki dalgalanmaların beklenmedik bir anda oluşları, çok yönlülükleri ve farklı devam süreleri bunların, zaman içinde bir diğerini izlemeleri sırasında, birbirlerinin etkilerini kısmen yoketmelerine sebep olur; böylece bir fiyat düşmesini bir fiyat yükselişi izler, ya da bunun tersi olur; yani bu gelişmeler yersel olurlar, bireysel üretim

(**) Üçüncü Cildin Birinci Kısım. - Ç.

alanlarının kendi sınırları içinde kalırlar; ve nihayet, çeşitli yersel dalgalanmalar birbirlerini karşılıklı olarak etkisizleştirirler. Bireysel üretim alanlarının her birinin kendi içinde değişmeler olduğu, yani genel kâr oranından, belli bir zaman aralığı içinde, bir yandan, bir diğerini telâfi eden ve bu yüzden de genel kâr oranı üzerinde etkileri olmayan, diğer yandan, genel kâr oranı üzerinde, aynı anda görülen diğer yersel dalgalanmalarla yokedildikleri için, etkide bulunamayan sapmalar olduğu görülür. Genel kâr oranı, yalnız üretim alanlarının her birindeki ortalama kâr oranları ile değil, fakat aynı zamanda toplam sermayenin bireysel üretim alanları arasındaki dağılımı ile de belirlendiği için, ve bu dağılım durmadan değiştiği için, bu durum da yine genel kâr oranında meydana gelen değişmelerin bir diğer devamlı nedeni olur; ancak bu da, bu hareketin kesiksizliği ve çok yönlülüğü dolayısıyla, kendi kendisini büyük ölçüde felce uğratan bir değişme nedenidir.

2 — İkinci olarak, üretim alanlarının her biri için, bu alanın kâr oranında görülen dalgalanmaların, genel kâr oranı üzerinde etki yapmak ve dolayısıyla yersellikten öteye bir önem kazanmak üzere zaman kazanmak için, yükselme ve alçalmalardan sonra yeteri kadar kararlı bir hale gelmelerinden önce, bu alanın kâr oranının içinde dalgalanabileceği zaman itibariyle kısa ya da uzun süreli bir oynama aralığı söz konusudur. Bundan ötürü, kâr oranı ile ilgili olarak bu cildin birinci kısmında geliştirilmiş bulunan kanunlar aynı şekilde bu türlü yer ve zaman sınırları içinde de geçerlidir.

Artık-değerin kâra ilk dönüşümü ile ilgili teorik görüş, yani bir sermayenin her bir parçasının aynı şekilde kâr getireceği görüşü (4), pratik bir olguyu ifade eder. Bir sanayi sermayesinin bileşimi nasıl olursa olsun, bu sermaye, ister dörtte biriyle cansız ve dörtte üçüyle canlı emeği, ya da ister dörtte biri ile canlı ve dörtte üçüyle cansız emeği harekete getiriyor olsun, ve böylece bir halde diğerine oranla üç misli daha fazla artık-emek yutsun veya artık-değer üretsin, emeğin istismar derecesi aynı kalıyorsa ve biz her seferinde yalnız bütün üretim alanlarının ortalama bileşimini gözönünde tuttuğumuz için nasıl olsa yok olacak bireysel farklılıkları bir yana bıraktığımızda, bu sermaye ile her iki halde de aynı miktarda kâr elde edilir. Görüş ve ufku sınırlı olan bireysel kapitalist (ya da bireysel üretim alanlarının her birindeki kapitalistlerin tamamı), kârının sırf ve sadece kendisi tarafından ya da kendi faa-

(4) T. Malthus, «Principles of political economy», 2. Ausg., Lond. 1836, s. 268, 179.

liyet dalında çalıştırılmakta olan emekten doğmadığına, haklı olarak inanır. Bu, onun kendi ortalama kârı için tamamiyle doğrudur. Ama, bu kârın ne ölçüde emeğin toplam sermaye, yani kendisinin diğer bütün kapitalist yoldaşları tarafından gerçekleştirilen topyekûn istismarı sayesinde sağlanmakta olduğu— işte bu ilişki, kapitalistimiz için hiç anlaşılmiyacak bir şeydir; bizzat Ekonomi Politik'le uğraşan burjuva teorisyenlerinin şimdiye kadar buradaki esrarı çözememiş olmaları onun daha bir çaresiz kalmasına sebep olmuştur. Emek tasarrufu— sadece belli bir ürünü elde etmek için gerekli olan emekte değil, fakat aynı zamanda çalıştırılan işçilerin sayısında da yapılacak tasarruf— ve daha geniş ölçüde ölü emek (değişmeyen sermaye) kullanılması, ekonomik bakımından tamamiyle doğru bir davranış olarak görülür ve bunun genel kâr oranı üzerinde ve ortalama kâra hiç bir etkisi olmayacağı daha baştan kabul edilir. Bundan dolayı, üretim için gerekli emek miktarındaki azalma, sadece kâr üzerinde hiç bir etki yapmakla kalmayıp, bilâkis, bazı belli şartlar altında, hiç değilse bireysel kapitalistler için, en yakın kâr arttırma kaynağı olarak görüldüğüne göre, nasıl olurdu da kârın biricik ve tek kaynağı canlı emek olabilirdi?

Belli bir üretim alanında maliyet fiyatının değişmeyen sermayenin değerini temsil eden kısmında bir yükselme ya da düşme olursa, bu kısım dolaşım alanından gelir ve daha işin başından itibaren, büyümüş veya küçülmüş olarak, malın üretim sürecine girer. Öte yandan, çalıştırılmakta olan aynı sayıdaki işçiler, bir ve aynı zamanda daha çok ya da daha az üretimde bulunurlarsa, yani, işçi sayısı aynı kalırken, belli bir mal kitlesinin üretimi için gerekli emek miktarı değişirse, bu durumda, maliyet fiyatının değişken sermayenin değerini temsil eden kısmı aynı kalabilir, yani toplam ürünün maliyet fiyatına aynı büyüklükte bir katkıda bulunmaya devam eder. Oysa, hepsi bir arada toplam ürünü meydana getiren malların her birinin payına (karşılığı ödenmiş ve dolayısıyla de karşılığı ödenmemiş) emekten daha büyük ya da daha küçük bir kısım düşer; bundan dolayı da, her bir bireysel malın bu emek için yapılan harcamadan kendisine düşen pay daha fazla ya da daha az, üretimi için harcanmış olan emeğin ücret hissesi daha büyük veya daha küçük olur. Kapitalistler tarafından ödenen toplam ücret aynı kalır; fakat, malın her parçası başına hesaplandığında, ücret farklı olur. Demek oluyor ki, malın maliyet fiyatının bu kısmında bir değişiklik olabilmektedir. Şimdi, bir bireysel malın maliyet fiyatı (ya da belli büyüklükte bir sermaye tarafından üretilen malların bütününün maliyet fiyatı), bunun kendi değerinde veya

üretimi için kullanılan unsurların değerlerinde meydana gelebilecek değişmelerin eseri olan bu türlü değer değişikliklerinin sonucu olarak ister yükselsin ister düşsün, ortalama kâr söz gelişi % 10 idiyse yine % 10 olarak kalır; böyle olmakla beraber, bu % 10 oranı, bireysel mal bakımından, bu malın maliyet fiyatında biraz evvel öngörülen değer değişmelerinin yol açabilecekleri büyüklük değişmesine bağlı olarak, çok farklı bir büyüklüğü temsil edebilir (5).

Değişken sermayeye gelince—en önemli olanı budur, çünkü, artık-değerin kaynağı budur; çünkü, bununla kapitalistin zenginliğini büyütmesi arasındaki ilişkiyi gizleyen her şey bütün sistemin gerçek dışı tasavvurlar içinde düşünülmesine hizmet eder— burada işler kabalaşır ya da kapitaliste aşağıda açıklandığı gibi gözükür: 100 sterlinlik bir değişken sermaye, diyelim, 100 işçinin bir haftalık ücretini temsil etmektedir. Bu 100 işçi, veri olan bir iş-gününde çalıştırılacak, bir haftada 200 parça, bunu 200 M ile gösterelim, maldan meydana gelen bir ürün üretecek olsa, bir parça malın 1M maliyeti — maliyet fiyatının değişmeyen sermayeyi yerine koyan kıs-

100 st.

mını yok saydığımızda — 200 M = 100 sterlin olduğu için, $\frac{100}{200}$

= 10 şilin olur. Şimdi, emeğin üretme gücünde bir değişiklik meydana gelmiş olsun; sözgelişi iki katına yükselsin, bu durumda, aynı sayıda işçi eskiden 200 M kadar üretimde bulunduğu bir ve aynı zaman aralığında bunun iki katı kadar mal üretir. Şimdi, (maliyet fiyatı sadece ücretten ibarettir varsayımına göre) 400 M = 200

100 st

sterlin olacağı için, 1M = $\frac{100}{400}$ = 5 şilin olur. Malların üretimi

için gerekli iş-zamanındaki, ve dolayısıyla malların değerindeki, değişmeler, bu durumda, maliyet fiyatı ve dolayısıyla de üretim fiyatı ile ilişkileri yönünden, bir ve aynı zaman aralığında bir ve aynı ücret tutarı karşılığında daha çok ya da daha az miktarda mal üretilmesine göre, aynı kalan bu ücret tutarının daha çok ya da daha az miktardaki mala farklı bir dağılımından ibaretmiş gibi görünürler. Kapitalistin, ve dolayısıyla de iktisatçının (Ekonomi Politik'çinin), burada gördükleri şey, karşılığı ödenen emekten malın her bir parçasına düşen kısmın ve bunun için de malın her bir parçasının değerinin, emeğin prodüktivitesi ile birlikte, düşüyor olmasından ibarettir; bunlar, malın her bir parçasının ihtiva etmekte oldu-

(5) T. Corbet, I. c. s. 20, 80.

ğu karşılığı ödenmemiş emek miktarında da aynı şekilde bir düşme söz konusu olacağını görmezler; ortalama kâr, fiilen kapitalistin faaliyet alanında yutulan karşılığı ödenmemiş emekle ancak tesadüfen belirlendiği için, bunu görmek kapitalist için daha da zorlaşır. Malların değerlerinin bunların ihtiva ettikleri emekle belirlenmeleri vakıası bize kendisini ancak işte böylesine kaba ve anlamsız bir şekilde gösterir.

II

Genel Kâr Oranının Rekabet Yoluyla Eşitlenmesi

Piyasa Fiyatları ve Piyasa Değerleri

Artık - Kâr

Üretim alanlarından bir kısmı, bu alanların bütününde yatırılırlar. Başka hiç bir şekilde bir matematik sınıra ulaşılmasa bile, şime, yani tamamen ya da çok yaklaşık olarak toplumsal ortalama sermayeninkinin aynı olan bir bileşime sahip olurlar.

Bu alanlarda üretilen malların üretim fiyatları tamamen ya da yaklaşık olarak bunların para ile ifade edilen değerlerinin aynı olurlar. Başka hiç bir şekilde bir matematik sınıra ulaşılmasa bile, bu bir matematik sınır teşkil ederdi. Rekabet toplumsal sermayeyi çeşitli üretim alanları arasında o şekilde dağıtır ki, bu alanların her birindeki üretim fiyatlarının belirlenişinde ortalama bileşimli alanlardaki üretim fiyatları örnek teşkil ederler, yani bunlar $k + kp$ 'ne ('malîyet fiyatı artı malîyet fiyatı ile ortalama kâr oranı çarpımı'na) eşit olurlar. Bu ortalama kâr oranı ise, sözü edilen ve kâr ile artık-değerin de birbiriyle aynı şey olduğu ortalama bileşimli alanlarda yüzde olarak hesaplanan kârdan başka bir şey değildir. Demek ki, kâr oranı bütün üretim alanlarında aynıdır; yani, kendilerinde yatırılmış bulunan sermayelerin ortalama bileşimde olduğu bu ortalama üretim alanlarındaki kâr oranına göre eşitlenirler. Bunun için de, bütün üretim alanlarında elde edilen kârlar toplamı artık-değerler toplamına eşit olmak gerekir, ve toplumsal toplam ürünün üretim fiyatları toplamı bu ürünün toplam değerine eşit olur. Farklı bileşimli üretim alanları arasındaki denge durumuna gelme (eşitlenme) sürecinin bu alanları, daima, tam ya da ancak yaklaşık olarak toplumsal ortalama ile aynı büyüklüğe getirmek üzere, ortalama bileşimli alanlarla eşitleştirmek eğiliminde olması gerekeceği ise açık bir şeydir. Az ya da çok ölçüde ortalama bileşime yaklaşık bileşime sahip olanlar arasında da yine eşitlenme yönünde, ideal, yani gerçekte mevcut olmayan, bir ortalamaya

ulaşma peşinde olan bir eğilim, yani bu ideal ortalamanın etrafında dolaşan ve onu kendisine ölçü olan bir eğilim mevcuttur. Demek oluyor ki, bu şekilde, üretim fiyatlarını sırf değer değişikliğindeki şekilleri haline getirme, ya da kârları sırf artık-değerin parçalarına dönüştürme eğilimi zorunlu olarak hüküm sürüyor; ancak şurası var ki, bu kârlar, bireysel üretim alanlarının her birinde üretilen artık değere oranla değil, fakat her bir üretim alanında yatırılmış bulunan sermaye kitlesine oranla dağıtılır; ve böylece de, aynı büyüklükteki sermaye kitleleri, bileşimleri ne olursa olsun, toplumsal toplam sermaye tarafından üretilen artık - değer toplamından aynı büyüklükte paylar (eşit büyüklükte parçalar) alırlar.

O halde, ortalama ya da ortalamaya yakın bileşimdeki sermayeler için üretim fiyatı ile değer tamamen ya da yaklaşık olarak aynı şeylerdir; ve kâr da bunlar tarafından üretilen artık - değer ile aynı şeydir. Diğer bütün sermayeler, bileşimleri ne olursa olsun, rekabetin baskısı altında bu gibi sermayelerle aynı duruma gelme eğiliminde olurlar. Fakat ortalama bileşimli sermayeler toplumsal ortalama sermayeye eşit ya da çok yakın oldukları için, bütün sermayeler, kendileri tarafından üretilen artık - değer ne olursa olsun, bu artık - değer yerine kendi ürettikleri malların fiyatları ile ortalama kârı, yani üretim fiyatlarını gerçekleştirme eğilimini gösterirler.

Diğer bir şekilde ifade edilecek olursa, bir ortalama kârın, ve dolayısıyla bir ortalama kâr oranının, hüküm sürdüğü her yerde —bunun meydana gelmesi ne yolda olursa olsun—bu ortalama kâr, toplumsal ortalamaya sermaye ile sağlanan ve toplamı artık - değerler toplamına eşit olan kârdan başka bir şey olamaz; ve bu ortalama kârın maliyet fiyatlarına eklenmesiyle elde edilen fiyatlar üretim fiyatlarına dönüşmüş değerlerden başka bir şey olamazlar. Bazı belli üretim alanlarındaki sermayelerin her hangi bir sebeple eşitlenme sürecine katılmamaları hiç bir şey değiştirmez. Bu durumda, ortalama kâr toplumsal sermayenin eşitlenme sürecinde yer alan kısmına göre hesaplanır. Şurası açıktır ki, ortalama kâr, her bir üretim alanındaki sermaye kitlelerine bunların büyüklükleri oranında dağılan toplam artık - değer kitlesinden başka bir şey olamaz. Kapitalistlerin elde ettikleri toplam mal ve para kitlesi karşılığı ödenmiş ölü ve canlı emekle birlikte gerçekleştirilmiş ve karşılığı ödenmemiş olan emeğin bütününden meydana gelir.

Burada gerçekten güç olan bir soru ile karşılaşırız: genel kâr oranının bir sonuç olduğu apaçık iken ve bu bir hareket noktası

olamayacağına göre, nasıl oluyor da kârlar genel bir kâr oranı meydana gelecek şekilde eşitleniyorlar?

Şurası daha işin başında açık bir şeydir: malların değerleri, örneğin para ile, takdir edildikleri zaman, bunun, ancak bunların birbirleriyle değişimlerinin (mübadelelerinin) sonucu olabilir; ve bundan dolayı da, böyle bir takdiri varsayarsak, bunu mal - değer - in mal - değerle fiili değişiminin sonucu olarak görmemiz gerekir. Fakat nasıl oluyor da malların bu değişimleri bunların gerçek değerleri üzerinden oluyor?

İlk önce, farklı üretim alanlarında üretilen bütün malların gerçek değerleri üzerinden satılmakta olduklarını, varsayalım. Bu durumda ne olur? Bundan önceki inceleme ve açıklamalarımıza göre, çeşitli üretim alanlarında çok farklı kâr oranları hüküm sürer. Burada prima facie birbirinden tamamen farklı iki şeyle karşılaşılar: mallar değerleri üzerinden mi satılacaklar (yani, birbirleriyle kendilerinde mevcut bulunan değerle orantılı olarak mı, diğer bir deyimle değer fiyatları üzerinden mi, değiştirilecekler) yoksa satışlarıyla her birinin üretimi için yatırılmış bulunan sermayelerin aynı büyüklükteki kitlelerine aynı büyüklükte kârların düşmesini sağlayacak fiyatlarla mı satılacaklardır?

Eşit olmayan büyüklükte canlı emeği harekete getiren sermayelerin eşit olmayan miktarlarda artık - değer üretmeleri, en azından belli bir dereceye kadar, emeğin istismar derecesinin veya artık - değer oranının aynı olduğunu, ya da bunlarda mevcut farkların gerçek veya konvensiyonel telâfi sebepleri ile eşitleneceklerini varsaymamızı gerektirir. Bu, işçiler arasında rekabetin mevcut olduğunu ve eşitlenmenin bunların devamlı olarak bir üretim alanından diğerine göçmeleriyle sağlandığını varsayıyoruz, demektir. Böyle bir genel artık - değer oranını—ki, diğer bütün iktisat kanunları gibi, eğilimi ifade etmektedir—teorik bir basitleştirme amacıyla varsaymaktayız; gerçekte ise bu, pratik hayatın şu ya da bu derecede yersel farklılara yol açan, söz gelişi İngiltere'de tarım işçileri ile ilgili iskân kanunları (settlement laws) gibi, sürtünmeleri ile az çok frenleniyor olsa bile, kapitalist üretim biçiminin fiilî bir öncülüdür (premise). Fakat teoride kapitalist üretim biçimine ait kanunların kusursuz bir şekilde ve tastamam işledikleri varsayılır. Gerçek hayatta daima ancak yaklaşık bir durum söz konusu olur; bu durumun yaklaşıklığı ise, kapitalist üretim biçimi ne kadar gelişmiş ve daha önceki ekonomik durumlarla (şartlarla) ne kadar az bozulmuş ve az karışmış bulunursa, o kadar büyük olur.

Bütün güçlük şuradan geliyor: mallar basit bir şekilde mal olarak değil, fakat, toplam artık - değer kitlesinden büyüklüklerine göre ya da aynı büyüklükteki parçaları için aynı büyüklükte pay talep eden sermayelerin ürünleri olarak mübadele edilirler. Ve belli bir sermaye tarafından belli bir zaman aralığında üretilen malların toplam fiyatı bu şartı yerine getirmek durumundadır. Bu malların toplam fiyatı ise, sermayenin ürününü teşkil eden bireysel malların fiyatlarının toplamından ibarettir.

Meselenin can - alacak noktasını en iyi aşağıdaki gibi bir yaklaşımla ortaya koyabiliriz: diyelim, kullandıkları üretim araçları işçilerin kendilerine aittir, ve işçiler ürettikleri malları birbirleri arasında takas etmektedirler. Bu durumda, bu mallar sermayenin ürünleri olmazlar. İşçilerin işlerinin (emeklerinin) teknik mahiyetine göre, çeşitli üretim dallarında kullanılan iş - araçları ve iş - nesnelere (*) değeri farklı olur; bunun gibi, kullanılan üretim araçları değerlerinin aynı olmadıkları bir yana bırakıldığında, belli bir malın bir saatte, bir diğerinin ancak bir günde, vs., yapılabilir olmasına bağlı olarak, verilmiş miktarlardaki emek için farklı miktarlarda üretim aracı gerekli olur. Bundan başka, farklı emek harcama (çalışma) yoğunluklarından, v.s., ileri gelen farklılıkların bir diğerini telâfi ettiklerini hesaba katarak, bu işçilerin ortalama olarak aynı süre emek harcadıklarını (çalıştıklarını) varsayalım. Bu durumda, iki işçinin ikisi de bir günlük çalışmalarının (bir günde harcadıkları emeğin) ürünü olan malları ile ilk önce yaptıkları masrafları, yani tüketilmiş bulunan üretim araçlarının maliyet fiyatını, yerine korurlar. Bu masraflar, ya da maliyet fiyatları, faaliyet gösterilen üretim dallarının teknik mahiyetine göre, farklı olurlar. İkinci olarak, her iki işçinin de yarattığı yeni değer aynı büyüklükte yani üretim araçlarına eklenmiş bir günlük emek, olur. Yeni yaratılan bu değer, işçilerin kendi ücretleri ile yarattıkları artık - değerden meydana gelir; artık - değer, işçilerin kendi zorunlu ihtiyaçlarının karşılanmasından sonra arta kalan ve burada sonucu işçilerin kendilerine ait olan artık - emeği temsil eder. Kapitalist biçimde ifade edecek olursak, işçilerin her ikisi de aynı ücret ve aynı kârdan meydana gelen bir şey, söz gelişi on saatlik bir iş - gününün ürünü olan bir şey, yani aynı büyüklükte bir değer, elde ederler. Şimdi, bir kere, bunların üretmiş olduğu malların değerle-

(*) Marx'ın iş - araçları, iş - nesnelere ile neleri kastettiği için bak. Das Kapital, Erster Band, III. Abschnitt, 5. Kapitel, I. Türkçe Çevirisi : Kapital, Birinci Cilt, İkinci Kitap, Üçüncü Kısım, Beşinci Bölüm, Birinci Kesim, Sol Yayınları, No. 14, Ankara 1966, (Çeviren: Mehmet Selik).

ri farklı olabilir. Söz gelişi, kullanılmış üretim araçlarının karşılığı olan değer parçası mal I de mal II dekinden daha büyük olabilir; burada mümkün olabilecek her türlü farklılıkları hesaba katmak üzere, mal I in daha fazla canlı emek yutmuş olduğunu, yani üretimi için mal II den daha fazla iş (çalışma) zamanı gerektirdiğini, düşünebiliriz. Böylece, bu malların (Mal I ve mal II) değerleri çok farklı olurlar. Bunun gibi, işçi I ile işçi II nin veri olan bir zaman aralığında harcadıkları emeklerin ürününü temsil eden mal - değerlerin toplamları da farklı olurlar. Burada artık - değerlerin yatırılmış bulunan üretim araçlarının toplam değerine olan oranına kâr oranı dersek, I ve II için söz konusu olan kâr oranları da çok farklı olurlar. I ve II tarafından üretim faaliyeti sırasında bir günde tüketilen ve işçi ücretini temsil eden tüketim araçları, burada, yatırılmış bulunan üretim araçlarının bizim değişken sermaye adını verdiğimiz kısmını teşkil ederler. Ne var ki, aynı uzunlukta iş - zamanları sonunda I için de II için de aynı büyüklükte artık - değerler söz konusudur; ya da daha belirli bir şekilde ifade edilecek olursa, I ve II den her biri bir iş - gününün ürünü olan bir şeyin değerini elde ettikleri için, yatırılmış bulunan «değişmeyen» unsurların değeri düşüldükten sonra, bunlar aynı büyüklükte değerler elde ederler; bu değerlerin bir kısmına üretim sırasında tüketilen tüketim araçlarının karşılığı, diğer kısmına bu karşılığı aşan artık - değer gözüyle bakılabilir. İşçi I daha fazla harcamada bulunmuşsa, bu giderler, üretilen malların bu «değişmeyen» kısmı yerine koyan daha büyük bir kısmı ile karşılanır; ve dolayısıyla de işçimiz ürününün toplam değerinin daha büyük bir kısmını yeniden bu değişmeyen kısmın maddî unsurlarına dönüştürmek zorunda kalır; buna karşılık, işçi II nin aynı sebeple elde ettiği değer daha az ise, o bu dönüştürme işini aynı oranda daha az yapmak zorunda kalacak, demektir. Demek oluyor ki, kâr oranlarının farklılığı bu şartlar altında hiç bir önemi olmayan bir şeydir; tıpkı, kendisinden sızdırılan artık - değerlerin şu ya da bu kâr oranı ile ifade ediliyor olmasının ücret karşılığı çalışan bir işçi için bu gün hiç bir önemi olmaması, ve tıpkı, uluslararası ticarete çeşitli ulusal kâr oranlarının bunlar arasındaki mal - değişimi için hiç bir önem taşımaması gibi.

Demek ki, malların tam ya da yaklaşık olarak değerleriyle mübadele edilmeleri, belli bir kapitalist gelişme seviyesini gerektiren üretim fiyatları ile mübadelelerinden çok daha alçak bir gelişme merhalesini gerektirir.

Çeşitli malların birbirlerine karşı fiyatları başlangıçta ne şekilde tespit edilmiş ya da düzenlenmiş olursa olsun, bunların ha-

reketleri daima değer kanununun hükmü altındadır. Üretimleri için gerekli iş - zamanı kısaldığı hallerde malların fiyatları düşer; uzadığı hallerde yükselir; burada diğer şartların değişmedikleri varsayılmaktadır.

Fiyatların ve fiyat hareketlerinin değer kanununun hükmü altında oluşları bir yana, malların değerlerinin üretim fiyatlarına sadece teorik olarak değil fakat tarihi gelişim bakımından da ön-geldiğini düşünmek yerinde ve uygun bir şeydir. Bu, üretim araçlarının işçinin kendisine ait olduğu durumlar için geçerlidir; bu durum, gerek eski çağlarda ve gerek modern dünyada, kendi başlarına faaliyet gösteren toprak sahibi çiftçilerle zanaatkârlar arasında söz konusudur. Böyle bir gelişme, bizim daha evvel ifade etmiş olduğumuz bir görüşle (1) uyuşma halindedir: ürünlerin mal haline gelişleri farklı topluluklar arasında yapılan trampalar yoluyla olmuştur, yoksa bir ve aynı topluluğun üyeleri arasındaki ürün değişimi ile olmamıştır. Aynı görüş ve hüküm, bu ilk topluluk durumları için olduğu kadar kölelik ve serfliğe dayanan daha sonraki durumlar ve, her üretim dalına sıkı sıkıya bağlanmış bulunan üretim araçlarının bir üretim alanından diğerine ancak güçlkle aktarılabilmesi, ve bundan dolayı da çeşitli üretim alanlarının birbirleri arasındaki ilişkilerin, belli sınırlar içinde, yabancı ülkelerin ya da komünist toplulukların bir diğeriyle olan ilişkilerine benzediği ölçüde ve sürece, lonca biçiminde örgütlenmiş el - zanaatleri için de geçerli ve doğrudur.

Malların birbirleriyle değişim fiyatlarının bunların değerlerine yaklaşık olarak tekabül edebilmesi için şu üç şarttan fazlası gerekmez : 1 — Çeşitli malların birbirleriyle değişimi sırf tesadüfe bağlı ya da ancak geliş güzel ve arasına yapılan bir iş olmaktan çıkmış olmalıdır; 2 — malların birbirleriyle doğrudan doğruya değişimleri (trampaları) söz konusu olduğu sürece, bunların her iki tarafta tarafların karşılıklı ihtiyaçlarını karşılayabilecek miktarlarda üretiliyor olmaları gerekir; bu, tarafların karşılıklı alış verişlerinden deneyleriyle öğrendikleri ve dolayısıyla de bizzat devamlı alışverişlerden doğal olarak ortaya çıkan bir bilgiye dayandırılır; 3 — Satıştan söz edildiği sürece, doğal ya da sun'î bir tekel durumunun taraflardan birine mallarını değerlerinin üstünde bir fiyat-

(1) Bu, o zamanlar (1865 de) henüz sırf Marx'a ait bir «görüş» tü. İlk topluluklar üzerinde Maurer'den Morgan'a kadar uzanan geniş araştırmalardan sonra, bu gün, hemen hemen her yerde tartışmasız kabul edilen bir olgudur. - F. Engels.

la satabilecek bir güç kazandırmamış olması, ya da onu değer altında bir fiyatla satmak zorunda bırakmamış olması gerekir. Tesadüfe bağlı bir tekelden söz ettiğimiz zaman, bir alıcı veya satıcının arz ya da talebin tesadüfe bağlı bir durumu dolayısıyla elde etmiş buldukları bir tekel durumunu kasetmiş olacağız.

Çeşitli üretim alanlarında üretilen malların değerleri üzerinden satıldıkları varsayımı, tabiatıyla, sadece şunu ifade eder: malların değerleri fiyatlarının etrafında dolaştıkları ve devamlı yükselip alçalmalarla kendisine eşitlenme eğitimi oldukları çekim noktasıdır. Bu durumda, daima—daha ileride ele alınacak olan—bir piyasa değerinin farklı üreticiler tarafından üretilen belli malların bireysel değerinden ayrılmış ve farklılaşmış olması gerektir. Bu mallardan bazılarının bireysel değerleri piyasa değerlerinin altında kalır (yani, bu gibi malların üretimleri için piyasa fiyatıyla ifade edilenden daha az iş-zamanı gerekmektedir), diğer bir kısım malların değerleri piyasa fiyatlarını üstüne çıkarlar. Piyasa fiyatı, bir bakımdan, bir tek alanda üretilen malların ortalama değeri olarak, bir değer bakımdan, üretim alanlarının ortalama şartlar altında faaliyet gösterenleri tarafından üretilen ve bunların ürünlerinin büyük bir kısmını teşkil eden malların bireysel değeri olarak görülebilir. Piyasa değerini, ki aynı zamanda piyasa fiyatlarının etrafında dalgalandıkları bir merkez teşkil eder, en kötü ya da en iyi şartlar altında üretilen malların düzenlemeleri ancak olağan üstü durumda söz konusu olabilir; böyle bir durumda bile, aynı türden malların piyasa fiyatları aynı olur. Ortalama değerli, yani değerleri her iki ucun ortasında yer alan mallar kitlesinin ortalamayı teşkil eden değerine eşit olan, malların arzı normal talebi karşılıyorsa, bu durumda, bireysel değerleri piyasa değerinin altında kalan mallarla bir ekstra artık - değer ya da artık - kâr (Surplusprofit) gerçekleştirilirken, bireysel değerleri piyasa değerinin üstüne çıkan mallarla bu malların ihtiva ettikleri artık - değer bir kısmı gerçekleştirilememiş olur.

En kötü şartlar altında üretilen malların satışı bu malların talebin karşılanması için gerekli olduklarını ispat eder demekle hiç bir şey söylenmiş olmaz. Düşünülen durumda fiyat ortalama piyasa değerinin üstünde olsaydı, talep düşük olurdu. Bir mal türü piyasada belli fiyatlarda belli bir yer tutabilir; böylece, işgal edilen bu yerin fiyatlar değişirken aynı kalması ancak, fiyat yükselirken aynı zamanda malın arzında bir azalma, ve fiyat düşerken aynı zamanda malın arzında bir artma olması halinde mümkün olur. Buna karşılık, talep, fiyatı en kötü şartlar altında üretilen malların

değeri yönettiği halde, daralmıyacak kadar kuvvetli ise, bu durumda piyasa değerini bu gibi mallar belirlerler. Böyle, bir durum ancak, talep normal talebi aştığı, ya da arzın normal seviyesinin altına düştüğü zaman, söz konusu olur. Son olarak, üretilen malların kitlesi ortalama piyasa değerleri üzerinden sürülebilecek olandan daha büyük ise, bu durumda da piyasa değerini en iyi şartlar altında üretilen mallar belirlerler. Örneğin, bu gibi mallar tam ya da yaklaşık olarak kendi bireysel değerleri ile satılabilirlerken, en kötü şartlar altında üretilen mallar maliyet fiyatlarını bile gerçekleştiremeyebilirler; ortalama şartlar altında üretilen mallar ise kendilerinde mevcut bulunan artık - değer ancak bir kısmını gerçekleştirebilirler. Burada piyasa değeri için söylenen şeyler, piyasa değerinin yerine geçer geçmez, üretim fiyatı için de doğru ve geçerli olur. Üretim fiyatı bu üretim alanı için, ve yine özel durumlara göre biçim alır. Ama, bu, yine de, günlük piyasa fiyatlarının çevresinde dolandığı ve bunların belli dönemler içinde birbirlerine eşitlendikleri merkezi teşkil eder. (Üretim fiyatının en kötü şartlar altında çalışanlar tarafından belirlenmesi üzerine Ricardo'ya bakınız). (2).

Fiyatlar nasıl yönetiliyor olursa olsun, şu sonuçlara ulaşılmış bulunuyoruz :

1. Fiyat hareketleri, üretim için gerekli iş - zamanındaki azalma ya da çoğalmaların üretim fiyatlarını yükseltip alçaltmalarının sonucu olarak, değer kanununun hükmü altındadırlar. Bu anlamda olmak üzere, (kendi üretim fiyatlarının malların değerlerinden sapmalar gösterdiğinin pekâlâ farkında olan) Ricardo şöyle der : «Okuyucunun dikkatini çekmek istediğim inceleme, malların nispi değerlerindeki değişikliklerin etkisiyle ilgilidir, bunların mutlak değerlerindeki değişikliklerin etkisiyle değil.» «The inquiry to which I wish to draw the reader's attention, relates to the effect of the variations in the relative value of commodities, and not in their absolute values.» (3).

2. Üretim fiyatlarını belirleyen ortalama kâr, daima, büyüklüğü verilmiş bir sermayeye toplumsal toplam sermayenin bir parçası olarak isabet eden artık - değer miktarına yaklaşık olarak eşit olmak zorundadır. Diyelim, bir para değeri olarak ifade edilen genel kâr oranı ve dolayısıyla de ortalama kâr, para değerine göre

(2) D. Ricardo, «On the principles of political economy, and taxation», 3. Ausg. London 1821, s. 60/61, 189.

(3) D. Ricardo «On the principles etc.», s. 15, 189.

hesaplanan fiilî ortalama artık - değerden daha büyüktür. Şimdi, kapitalistler bakımından, bunların karşılıklı olarak % 10 ya da % 15 oranında kâr elde etmeleri, durumda hiç bir değişiklik yaratmaz. Para ifade edilen fazlalık karşılıklı olduğu için, bu oranlardan ne biri ne de diğeri ötekenden daha fazla fiilî mal - değeri ifade eder. İşçilere gelince (bunların normal ücretlerini aldıkları, bundan dolayı ortalama kârda meydana gelen yükselmenin ücretlerdeki fiilî bir azalmadan ileri gelmediği, yani bu yükselmenin kapitalistin normal artık - değerinden tamamiyle farklı bir şeyi ifade ettiği varsayıldığına göre), mal fiyatlarında ortalama kârın yükselmesinden ileri gelen artmanın değişken sermayenin parasal ifadesindeki bir yükselmeye tekabül etmesi gerekir. Kâr oranında ve ortalama kârda fiilen elde edilen artık - değerın yatırılmış bulunan toplam sermayeye oranlanmasıyla bulunan oranı aşan böyle bir genel nominal yükselme, gerçekte, ücretlerde ve, bunun gibi, değişmeyen sermayeyi teşkil eden malların fiyatlarında aynı zamanda bir yükselmeye yol açmadan, mümkün olamaz. Düşme hali için ise, aynı şekilde, bunun tersi doğrudur. Şimdi, malların toplam değeri toplam artık - değeri, ve bu da ortalama kârın ve dolayısıyla genel kâr oranının seviyesini —genel bir kanun ya da dalgalanmaları yöneten bir kanun olarak— belirlediği için, bunun bizi ulaştırdığı sonuç şu oluyor : Üretim fiyatları değer kanununa göre belirlenirler.

Rekabetin, ilk önce bir tek alanda, başardığı iş, malların çeşitli bireysel değerlerinden bir tek piyasa değeri ve piyasa fiyatı meydana getirmektir. Farklı üretim alanlarındaki kâr oranlarının bir diğerine eşitlenmesini sağlayan bir üretim fiyatının ilk defa olarak meydana getirilmesi ise farklı alanlarda faaliyet gösteren sermayelerin birbirleri arasındaki rekabetleridir. Bu ikinci süreç için, birinciye oranla, kapitalist üretim biçiminin daha yüksek bir gelişme aşamasına varılmış olması gerekir.

Aynı üretim alanlarında elde edilen, aynı türden ve yaklaşık olarak aynı nitelikte olan malların değerleri üzerinden satılabilirlikleri için, aşağıdaki iki hususun gerçekleşmesi gereklidir :

İlk olarak, farklı bireysel değerleri bir toplumsal değere, yukarıda sözü edilmiş olan piyasa değerine, eşit olmaları gerekir; bunun için de aynı türden mal üreten üreticiler arasında bir rekabetin ve, yine bunların mallarını arzedecekleri ortak bir piyasanın teşekkül etmiş olması icabeder. Özdeş, ve fakat her biri farklı bireysel renk taşıyan şartlar altında üretilen, malların piyasa fiyatının piyasa değerine tekabül etmesi, ne üstüne çıkararak ve ne de altına düşerek, bu değerden sapmaması için, farklı satıcıla-

rın birbirleri üzerinde yarattıkları baskının toplumsal ihtiyacın gerektirdiği büyüklükte mal kitlesinin, yani toplumun piyasa değerini ödeyebileceği miktarda malın, piyasaya getirilmesini sağlayacak kadar büyük olması lâzımdır. Ürün kitlesi bu ihtiyacı aşacak olursa, malların piyasa değerlerinin altında satılmaları gerekir, buna karşılık ürün kitlesi yeteri büyüklükte olmazsa, ya da, diğer bir ifade ile, satıcılar arasındaki rekabet onlara bu miktarda ürünü piyasaya getirecek kadar zorlu bir baskı yaratmıyorsa, bunun tersi olur, yani mallar piyasa değerlerinin üstünde satılırlar. Piyasa değeri değişirse, toplam mal kitlesinin satılabilme şartları da değişir. Piyasa değeri düşecek olursa, ortalama olarak toplumsal ihtiyaç, toplumsal talep, (bununla burada daima fiyatı ödenebilecek olan ihtiyacı, efektif talebi, kastediyoruz) genişler ve, belli sınırlar içinde, daha büyük bir mal kitlesini yutabilir. Piyasa değeri yükselecek olursa, mallara duyulan toplumsal ihtiyaç daralır ve yutulan mal kitlesi küçülür. Bundan dolayı, piyasa fiyatı daha doğrusu piyasa fiyatının piyasa değerinden gösterdiği sapmaları, arz ve talep yönetiyorsa, arzla talep arasındaki orantıya arz ve talep dalgalanmalarının piyasa fiyatların civarında oynamalar yaptırdığı merkezi de piyasa değeri tayin eder.

Konuya daha yakından bakılacak olursa, tek bir malın değerine uygulanabilen şartların burada belli türden bir malın toplam miktarının değerini belirleyen şartlar olarak yeniden ortaya çıktıklarını görürüz. Kapitalist üretim daha başından itibaren kitlesel bir üretimdir. Hattâ diğer daha az gelişmiş üretim biçimlerinde dahi, toplumsal ürün olarak, sayıları büyük fakat çapları küçük üreticiler tarafından elde ediliyor olsalar bile, küçük kitleler halinde üretilen şeyler —hiç değilse başlıca ana mallar—, nispeten az sayıda tüccarın ellerinde büyük kitleler halinde toplanır, bütün bir üretim kolunun ya da bunun oldukça önemli bir kısmının toplumsal ürünü olarak, bunlar tarafından satılmak üzere piyasaya getirilir.

Burada geçerken şu da belirtilebilir : «toplumsal ihtiyaç», yani talep prensibini yöneten faktör, esas itibariyle, farklı sınıflar arasındaki ilişki ve bunların iktisadî durumlarına, özellikle de, ilk olarak toplam artık -değerin bölündüğü (kâr, faiz, rant, vergi vs. gibi) çeşitli parçaların birbirleriyle olan ilişkilerine göre biçim ve yön alır; ve böylece burada bir kere daha görülmektedir ki, arz ve talep ilişkisi ile bu ilişkinin dayandığı temelin ne olduğu ortaya konmadan evvel, mutlak olarak hiç bir şey açıklanamaz.

Mal da para da değişim - değeri ve kullanım - değerinden meydana gelme bir bütünü temsil ettikleri halde, bunların bu fonksi-

yonlarının satın alma ve satış halinde, mal (satıcı) kullanım - değerini, para (satın alıcı) değişim - değerini temsil etmek üzere, iki zıt uçta yer aldıklarını daha evvel (Birinci Cilt, I. Bölüm, Kesim 3) de görmüş bulunuyoruz. Malın kullanım - değerine sahip olması, ve dolayısıyla bir toplumsal ihtiyacı tatmin etmesi, satışın ilk şartlarından biri idi. Diğer şart da malın ihtiva ettiği emek miktarının toplumsal olarak gerekli emeği temsil etmesi, dolayısıyla de malın bireysel değerinin (ki, şu andaki varsayımıza göre, malın satış fiyatı demektir) malın toplumsal değeri ile aynı şey olması idi (4).

Şimdi bunu, bütün bir alanın ürününü teşkil eden ve satılmak üzere piyasaya çıkarılmış bulunan mal kitlesine uygulayalım.

Konuyu en kolay anlaşılır şekilde ortaya koyabilmek için, ilk olarak, bu *bir* üretim alanında üretilmiş olan mal kitlesinin bütünü *bir* mal olarak, sonra da, çok sayıdaki özdeş malların fiyatları toplamını *bir* fiyat olarak düşünebiliriz. Bu durumda, bir tek mal için söylenmiş olan her şey, şimdi, belirli bir üretim dalının piyasaya çıkarılmış bulunan mal kitlesi için de kelimesi kelimesine geçerlidir. Malın bireysel değerinin toplumsal değerine tekabül etmesi şartı, bu kitlenin üretimi için gerekli olan kadar toplumsal emek ihtiva etmesi ve yine bu kitlenin değerinin bunun piyasa değerine eşit olmasıyla, şimdi gerçekleşmiş, ya da daha fazla belirtilmiş olur.

Şimdi, bu mallardan çok büyük bir kısmının yaklaşık olarak aynı normal toplumsal şartlar altında üretildiğini, böylece, bu değerlerin aynı zamanda bu kitleyi teşkil eden bireysel malların bireysel değeri olduğunu varsayalım. Şimdi, nispeten küçük bir kısım bu şartların altında kalan, diğer bir kısım bunları aşan şartlar içinde üretiliyor, böylece bunlardan ilkinin değeri malların büyük kısmının ortalama değerinden daha büyük, diğerlerinin ise daha küçük oluyorsa, fakat bu iki uçtaki sapmalar bir diğerini telâfi edecek oranlarda iseler, bu, bunlara ait malların ortalama değerinin ortalama kitleye ait malların değerine eşit olması demektir, bu durumda piyasa değeri ortalama şartlar altında üretilen malların değeri ile belirlenir (5). Toplam mal kitlesinin değeri, ortalama şartlar içinde üretilenler kadar, ortalamanın altında veya üstünde bulunan şartlar içinde üretilen mallar da dahil olmak üzere, hepsi birarada bütün bireysel malların değerlerinin fiilî toplamına eşittir. Bu durumda,

(4) K. Marx, «Zur Kritik der politischen Ökonomie», Berlin 1859.

(5) K. Marx, «Zur Kritik etc.»

mallar kitlesinin piyasa değeri veya toplumsal değeri — bunlarda mevcut bulunan gerekli iş - zaman—büyük ortalama kitlenin değeri ile belirlenir.

Bir de bunun karşısını düşünelim: Piyasaya getirilen söz konusu malların toplam kitlesi değişmiyor, fakat ortalamadan kötü şartlar altında üretilen malların değeri ile dengelenmiyor, ve böylece de kötü şartlar altında üretilen mal kitlesi hem ortalama mal kitlesine hem de diğer uçta yer alan mal kitlesine karşı nispeten önemli bir büyüklük teşkil ediyor olsun, bu durumda, piyasa değerini ya da toplumsal değeri daha kötü şartlar altında üretilen mal kitlesi yönetir.

Son olarak, ortalamadan daha iyi şartlar altında üretilen mal kitlesinin ortalamadan daha kötü şartlar altında üretilen mal kitlesini önemli miktarda aştığını, ve ortalama şartlar altında üretilen mal kitlesine oranla bile önemli sayılacak bir büyüklük teşkil ettiğini, düşünelim; bu durumda, piyasa değeri en iyi şartlar altında üretilen mal kitlesi tarafından yönetilir. Burada piyasanın mal la dolup taşması halini bir yana bırakıyoruz; böyle bir durumda piyasa fiyatını daima en iyi şartlar altında üretilen mal kitlesi tayin eder; ne var ki, biz burada, piyasa değerinden farklı olduğu sürece, piyasa fiyatı üzerinde durmuyor, fakat bizzat piyasa değerinin farklı belirlenmiş durumları ile meşgul bulunuyoruz (6).

Aslında, durum I de mallar kitlesinin bütünüünün ortalama değerlerle tayin edilen piyasa değeri, bu değer iki uçta yer alan mal

(6) Piyasa değeri (daha doğrusu bunların birinin piyasa fiyatı, diğerinin üretim fiyatı dediği şey) en kötü şartlar altında üretilen mallar tarafından mı (Ricardo) yoksa en iyi şartlar altında üretilenler tarafından mı (Storch) yönetildiği konusunda, toprak rantı meselesinin incelenmesi vesilesiyle ortaya çıkan ve Storch ile Ricardo'yu karşı karşıya getiren görüş ayrılığı (bu sırf konu üzerinde bir tartışmadır; aslında, taraflar bir diğerini hiç dikkate almazlar), son tahlilde geliri şuna dayanır: İki taraf da hem haklıdır hem değildir, tarafların ikisi de ortalama durumu hiç hesaba katmamaktadır. Fiyatın en iyi şartlar altında üretilen mallar tarafından yönetildiği durumlar üzerinde, Corbet ile karşılaştırmamız (1. c. s. 42 - 44, 193.) - «0» (Ricardo), «farklı iki nesnenin, bir şapka ve bir çift ayakkabı gibi, belli iki birimi, bunların herbirini aynı miktarda emekle üretildikleri zaman, bir diğeriyle mübadele edilir, demek istemiyor. Burada «mal» dediğimiz zaman, bir «mal türünü» anlamalıyız, tek başına bir şapkayı, tek başına bir çift ayakkabıyı v.s. yi değil. İngiltere'de yapılan şapkaların hepsi için harcanan bütün emeği, bu bakımdan, şapkaların tamamına bölünüyor gibi düşünmemiz gerekir. Bu, bana, daha baştan ve bu doktrinin genel ifadeleri içinde belirtilmemiş gibi geliyor. («Observations on some verbal disputes in Pol. Econ. etc.» London 1821, s. 53, 54.)

kitlelerine zorla kabul ettirilmiş bir ortalama değer olarak görünmekle beraber, tam ve kesin anlamıyla (bu, gerçek hayatta, tabiiyle, ancak yaklaşık olarak söz konusu olur ve binlerce değişikliğe uğrar), bu mallar bütününi meydana getiren bireysel malların bireysel değerlerinin toplamına eşittir. Burada, en kötü şartlar altında üretimde bulunan üreticiler mallarını bunların bireysel değerlerinin altında, en iyi şartlarda faaliyet gösterenler de üstünde satmak durumundadırlar.

Durum II de ise, her iki uçta elde edilen bireysel değer kitleleri birbirlerini dengelemekte olmayıp, kötü şartlar altında elde edilenler hakim olmaktadır. Her bir bireysel malın ya da toplam kitlenin her bir parçasının ortalama fiyatı veya piyasa değeri burada, tam ve kesin anlamıyla alınmak üzere, farklı şartlar altında üretilen malların birbirlerine eklenmesiyle bulunan kitlenin toplam değeri ve bu toplam değerden bireysel mallara isabet eden değer parçası tarafından tayin edilir. Bu şekilde ortaya çıkan piyasa değeri, sadece iyi uçta yer alan malların bireysel değerlerinin değil, fakat orta yerde yer alan malların bireysel değerlerinin de üstünde olur; buna karşılık kötü uçta yer alan malların bireysel değerlerinin daima altında bulunur. Piyasa değerinin bu sonuncu değere ne kadar yaklaşık olacağı ya da sonunda onunla çakışıp çakışmayacağı, tamamıyla, kötü uçta yer alan mal kitlelerinin söz konusu mal alanlarında işgal etmekte buldukları yere bağlıdır. Talep arzı pek az dahi aşacak olsa, piyasa fiyatını kötü şartlarda üretilen malların bireysel değerleri yönetir.

Son olarak, durum III de olduğu gibi, en iyi şartlarda üretilen mallar kitlesi, sadece diğer uçta yer alan malların kitlesine oranla değil, fakat ortalama şartlarda üretilen mallar kitlesine oranla da daha büyük bir miktar teşkil ederse, piyasa değeri ortalama değer altına düşer. Her iki uçta ve orta yerde yer alan değer toplamlarının birbirlerine eklenmesiyle bulunan ortalama değer, burada ortada yer alan değer altında olur, ve, iyi uçta yer alan değer toplamının bütün içinde tuttuğu yerin büyüklüğüne bağlı olarak, bu ortalama değere yaklaşır ya da ondan uzaklaşır. Arzın karşısında yer alan talep zayıfsa, mallar bütününi en iyi şartlarda üretilen kısmı, ne büyüklükte olursa olsun, fiyatını kendi bireysel değerine indirmek suretiyle, kendisine zorla bir yer açar. Arz talebi çok büyük ölçüde aşmadıkça, piyasa değeri en iyi şartlarda üretilen malların bu bireysel değeri ile hiç bir zaman aynı olamaz.

Piyasa değerinin, burada s o y u t o l a r a k gösterilmiş olan, bu belirlenmiş sürecine gerçek piyasada alıcılar arasındaki rekabet

araçlık eder; burada gerekli olan şart, talebin, mal kitlelerinin bu şekilde belirlenmiş olan değerleri üzerinden satın alınıp yutulmalarına elverecek bir büyüklükte olmasıdır. Bu, bizi ele alacağımız ikinci noktaya getirir.

İkinci olarak, bir malın kullanım-değerine sahip olması, sadece, bu malın her hangi bir toplumsal ihtiyacı tatmin etmeye yaraması demektir. Biz sadece bireysel mallarla meşgul olduğumuz sürece, belli bir mal için ihtiyacı—bunun miktarı fiyatla zaten zımnen belirmiş bulunur—mevcut olduğunu, karşılanacak ihtiyaç miktarının incelenmesine girişmeksizin, varsayabilirdik. Ne var ki, bütün bir üretim kolunun ürünü bir yanda ve toplumsal ihtiyaç diğer yanda yer alır almaz, bu miktar büyük önem kazanır. Şimdi, bunun genişlik ve büyüklüğünün, yani bu toplumsal ihtiyacın miktarının, ele alınıp incelenmesi gerekmektedir.

Piyasa değerinin yukarıda incelenen belirlenmiş durumlarında, üretilen mallar kitlesinin aynı kaldığı, yani verilmiş bir büyüklükte olduğu, değişikliğin ancak farklı şartlar altında üretilen mal kitlelerinin bu toplam kitle içindeki oranları ölçüsünde olduğunu ve dolayısıyla bir ve aynı toplam mallar kitlesinin piyasa değerinin farklı şekillerde belirlendiğini tasavvur etmiştik. Üretilen mallardan bir kısmının bir süre için piyasanın dışında kalabileceği ihtimalini bir yana bırakarak, diyelim, bu kitle normal arz miktarına tekabül etmektedir. Şimdi, bu kitle için mevcut talep de normal talep kadar ise, mal kendi piyasa değeri üzerinden satılır; bu piyasa değerinin bundan evvel incelenmiş bulunan üç durumdan hangisi tarafından belirlenmiş olmasının burada hiç bir önemi yoktur. Mallar kitlesi burada yalnız bir ihtiyacı tatmin etmekle kalmıyor, bunu toplumsal sınırları içinde tatmin ediyor. Buna karşılık, malların miktarı bunlara duyulan talepten daha küçük ya da büyük olsa, piyasa fiyatı piyasa değerinden sapmalar gösterir. Ve ilk sapma, miktarın çok küçük olması halinde piyasa değerinin daima en iyi şartlar altında üretilen mallar tarafından, çok büyük olması halinde daima en kötü şartlar altında üretilenler tarafından yönetilmesi, yani, farklı şartlar altında üretilen mal kitlelerinin sırf toplam kitle içindeki oranları uyarınca farklı bir sonuca ulaşılması gerektiği halde, piyasa değerini bu uçlardan birinin tayin etmesi, oluyor. Talep ile ürün miktarı arasındaki fark daha önemli bir büyüklükte ise, piyasa fiyatının piyasa değerinden yukarıya ya da aşağıya doğru göstereceği sapmalar da daha önemli olur. Üretilmiş olan malların miktarı ile bu malların kendi değerleri üzerinden satıldıkları miktarı arasındaki fark ise iki sebepten ileri gelebilir. Ya,

bu miktarın bizzat kendisi değişir, çok küçülür ya da büyür, ve böylece de yeniden üretim, yürürlükteki piyasa değerini vermiş olan ölçekten farklı bir ölçekte olur ki, bu durumda, talep aynı kaldığı halde, arz değişmiş, ve dolayısıyla nispî bir aşırı üretim ya da noksan üretim kendini göstermiş demektir. Ya da, yeniden-üretim yani arz aynı kalırken, çeşitli sebeplerden ileri gelebileceği gibi, talep düşmüş veya yükselmiştir. Burada arzın mutlak büyüklüğü aynı kaldığı halde, bunun nispî büyüklüğü, yani bunun ihtiyaca oranlanan ya da ihtiyaçla ölçülen büyüklüğü, değişmiş olur. Doğacak etki veya sonuç birinci durumdakinin aynıdır, fakat ters yönlüdür. Nihayet, her iki tarafta da değişmeler olur, ve fakat bunlar ya zıt yönlerde olurlar, ya da, aynı yönde olsalar bile, aynı büyüklükte olmazlarsa, yani kısaca, her iki taraf arasında daha evvel mevcut olan oranı değiştiren iki yönlü değişmeler olduğu zaman, nihaî sonucun daima yukarıda incelenmiş olan iki durumun verdikleri sonuçlardan biri ya da diğeri olması gerekir.

Arz ve talebin genel kavramlar olarak tanımlanmalarında gerçek güçlük, bunların sonunda karşımıza totoloji olarak çıkar görünmeleridir. İlk olarak arzı, yani piyasada halen mevcut ürünü ya da piyasaya getirilebilecek ürünü, ele alalım. Burada, hiç yararı olmayan ayrıntılara girmemek için, sadece belli üretim kollarının her birinde bir yıl içinde gerçekleştirilen yeniden-üretim kitlesini ele alacak ve çeşitli malların, şu ya da bu derecede sahip buldukları, piyasanın dışında kalabilme ve tüketim amacıyla, diyelim ertesine yıla kadar saklanabilme, yeteneklerini incelemelerimiz sırasında yok sayacağız. Bu bir yıllık yeniden-üretim, her şeyden evvel, bu mallar kitlesinin birbirlerinden ayrı ya da birarada devamlı unsurlar halinde ölçülüp ölçülmediklerine göre, sayı ya da ağırlık olarak, belli bir miktarı ifade eder; bunlar, sadece, insan ihtiyaçlarını gideren kullanım-değerleri olmakla kalmazlar; bu kullanım-değerleri, aynı zamanda, piyasada belli miktarlarda mevcut olan şeylerdir. İkinci olarak da, bu mallar kitlesinin, ölçü birimi olarak iş gören malın, ya da bunun mal şeklindeki ölçüsünün, piyasa değerinin bir katı ile ifade edilebilen, belli bir piyasa değeri vardır. Bundan dolayı, piyasada bulunan malların miktar olarak büyüklükleri ile bunların piyasa değerleri arasında, söz gelişi, bazı mallar spesifik olarak yüksek, diğer bazıları spesifik olarak alçak bir değere sahip oldukları ve bu yüzden belli bir değerler toplamı birinci türden malların çok küçük, ikinci türden malların çok büyük bir miktarıyla temsil edilebilecekleri için, zorunlu bir ilişki yoktur. Piyasada bulunan nesnelere miktarları ile bu nesnelere piyasa değerleri arasında ancak şu ilişki kurulur : emek belli bir prodük-

tiviteye sahipken, belli bir üretim alanında üretilen nesnelere belli bir miktarın elde edilmesi için, bu oran farklı üretim alanlarında tamamen değişik olmakla ve bununla bu nesnenin faydalılığı ya da kullanım-değerinin özel mahiyeti arasında hiç bir içli ilişki bulunmamakla beraber, belli miktarda bir toplumsal iş-zamanının harcanması gerekir. Diğer bütün şartların aynı kalması halinde, bir malın bir a miktarı b kadar iş-zamanına mal oluyorsa, na miktarı nb kadar iş-zamanına mal olur. Bundan başka, toplum ihtiyaçlarını tatmin etmek ve bunun için bir takım nesnelere üretilmesini istiyorsa, bunun karşılığını ödemek zorundadır. Aslında, mal üretimi iş-bölümünü temel şart haline getirmiş olduğu için, toplum bu nesneyi, elindeki kullanılabilir iş-zamanının bir kısmını bunun üretimine tahsis etmek suretiyle, satın alır; yani, bu nesne toplumun tasarruf edebildiği iş-zamanının belli bir miktarı verilerek satın alınır. Toplumun, iş-bölümü dolayısıyla, emeği bu belli nesnenin üretimi için kullanılan kısma, toplumun ihtiyaçlarını gideren nesnelere temsil edilen toplumsal emekten emeğin eş-değeri olan bir payın düşmesi gerekir. Ne var ki, toplumsal emeğin toplumsal bir nesneye giden toplam miktarı ile, yani toplumun sahip bulunduğu toplam iş-gücünden bu nesnenin üretimi için harcadığı kısmı ile, yani, bir yandan, bu nesnenin üretiminin toplam üretim içindeki yerinin büyüklüğü ile, diğer yandan, toplumun söz konusu nesne ile giderilen ihtiyacına sağlamak istediği tatminin derecesi olarak büyüklüğü arasında, hiç bir zorunlu ilişki mevcut olmayıp, ancak tesadüfe bağlı bir ilişki vardır. Her ne kadar bu bireysel nesne ya da bir malın belli bir miktarı ancak üretimi için gerekli toplumsal emeği ihtiva edebilir, ve, işe bu yönden bakıldığında, aynı türden malların bütünü ancak gerekli emeği temsil ederse de, bu mal mevcut toplumsal ihtiyacı aşan miktarda üretilcek olursa, toplumsal iş-zamanının bir kısmı yabana gider, ve bu durumda piyasadaki mal kitlesi, kendisinde fiilen mevcut olandan çok daha küçük bir toplumsal emek miktarını temsil eder. (Toplum, belli nesnelere üretimi için harcanacak toplumsal iş-zamanının büyüklüğü ile bu nesnelere tatmin edilecek toplumsal ihtiyacın hacmi arasında bir ilişkiyi, ancak üretim faaliyetinin toplumca fiilen ve önceden belirlenmiş bir şekilde kontrol altına alınmış olması halinde, kurabilir). Bundan ötürü, bu malları piyasa değerlerinin altında satmak zorunda kalınır, ve hâttâ bunlardan bir kısmı hiç satılmıyabilir. —Belli bir tür malın üretimi için harcanacak emek miktarı bu ürünle tatmin edilecek belli bir toplumsal ihtiyacın hacmine göre çok küçük kalacak olursa, bunun tersi olan bir durum söz konusu olur. —Ama, belli bir nesnenin üretimi için har-

canacak toplumsal emeğin miktarı tatmin edilmek istenen toplumsal ihtiyacın hacmine uygun olursa, yani, talep aynı kalırken, üretilen nesne miktarı normal yeniden-üretim ölçüsünde olursa, mal piyasa değeri üzerinden satılır. Malların piyasa değerleri üzerinden mübadele edilmeleri veya satılmaları, tabiatı eşyanın normal durumudur, bunların doğal denge kanunudur. Sapmalar bu kanuna dayanılarak açıklanırlar, yoksa kanunun kendisi bu sapmalarla açıklanamaz.

Şimdi problemin diğer yüzüne, talebe, bakalım.

Mallar, üretken veya bireysel tüketimde kullanılmak üzere, üretim araçları veya tüketim araçları olarak satın alınırlar. Bazı malların her iki amaç için de kullanılabilmesi, hiç bir şeyi değiştirmez. Bunlara duyulan talep üreticilerden gelir. İlk bakışta bunların her ikisinin de, talep tarafında, diğer taraftaki çeşitli üretim kollarında elde edilen belli toplumsal üretim miktarlarının kendisine tekabül ettikleri belli bir miktardaki toplumsal ihtiyacı varsaydıkları görülür. Pamuklu dokuma endüstrisi, belli bir ölçekte yürütülen yıllık yeniden-üretimini gerçekleştirecekse, işleyeceği normal miktardaki pamuğu, ve, diğer her şey aynı kalmak şartıyla, sermaye birikiminin yol açacağı yıllık yeniden-üretim artışının gerektirdiği ilâve pamuk miktarını elde edebilmelidir. Aynı durum tüketim araçları için de söz konusudur. İşçi sınıfının, hayatını alışılmış olan ortalama seviyede devam ettirebilmesi için, en azından aynı miktarda tüketim aracını, belki bunların türleri az çok değişmiş olarak, elde edebilmesi gerekir; nüfustaki yıllık artışı karşılamak üzere, o yılın tüketim araçları kitlesinde bir miktar artma olması icabeder. Bu söylenenler, şu ya da bu ölçüde bir değişiklik, diğer sınıflar için de doğru ve geçerlidir.

Demek ki, talep tarafında tatmini için piyasada bir nesnenin belli bir miktarının mevcudiyetini gerektiren belli büyükte bir toplumsal ihtiyac mevcut görünüyor. Ne var ki, bu ihtiyacın miktar itibariyle belirliliği son derece oynak ve değişkendir. Bunun belirliliği görünüşte bir belirliliktir. Tüketim araçları ucuzlayacak ya da ücretler yükselecek olsa, işçiler bunlardan daha fazla satın alırlar, ve bu gibi mallara duyulan «toplumsal ihtiyaç» büyür; «talepleri» fizik ihtiyaçlarının en aşağı sınırlarının bile altında kalan sefiller vs. burada hiç hesaba katılmadıkları halde. Öte yandan, söz gelişi pamuk ucuzlayacak olsa, kapitalistlerin pamuk talebi artar, ve daha fazla ilâve sermaye pamuklu endüstrisine yatırılır, vs. Burada hiç unutulmaması gereken bir husus vardır: bizim varsayı-

mımıza göre, üretken tüketim talebi kapitalistin talebidir, ve kapitalistin asıl ve biricik amacı artık-değer üretmektir, onun belli bir malı üretmekteki tek düşüncesi bu amaca ulaşmaktır. Öte yandan, bu, kapitalist piyasada, diyelim, pamuk alıcısı olarak görüldüğü sürece, onun bu pamuğa duyulan ihtiyacı (talebi) temsil etmesini önlemez; tıpkı alıcının bu pamuğu gömlek yapımında mı yoksa barut yapımında mı, ya da kendi kulaklarını tıkamak için mi yoksa başkalarının kulaklarını tıkamak için mi kullanacağını pamuk satıcısı için hiç bir önemi olmaması gibi. Bununla beraber, bu, onun ne tür bir alıcı olduğu üzerinde büyük etkisi olan bir şeydir. Kapitalist pamuğa olan ihtiyacı (talebi), gerçekte bu talebin sırf ve sadece onun kâr elde etmeye olan ihtiyacının kılık değiştirmiş olması keyfiyetiyle, büyük ölçüde değişikliğe uğrar. P i y a s a da mallara duyulan ihtiyacın -talebin- fiilî toplumsal ihtiyaçtan miktar itibariyle farklılık sınırı, tabiatıyla, farklı mallar için pek farklı olur; burada kastettiğim, malların talebedilen miktarı ile malların başka parasal fiyatlar olsaydı ya da alıcılar başka para veya hayat şartlarına sahip bulunsalardı talep edilebilecek miktar arasındaki farktır.

Arzla talep arasındaki tutarsızlıkları ve bunun sonucu olarak da piyasa fiyatlarının piyasa değerlerinden olan sapmalarını tasavvur etmekten daha kolay bir şey olamaz. Asıl ve gerçek güçlük, arz ve talep eşitliğiyle neyin kastedildiğini tayin etmektedir.

Arz ve talep arasındaki ilişki, belli bir üretim kolunda elde edilen mallar kitlesi, piyasa değerini aşmadan ya da bunun altına düşmeden, tam piyasa değeri ile satılabilecek şekilde olduğu zaman, arz ve talebin birbirine eşit olduğu söylenir. İlk işittiğimiz şey budur.

İşittiğimiz ikinci şey de şudur : mallar piyasa değerleri üzerinden satılabilmekte iseler, arz ve talep birbirine eşittir.

Arz ve talep birbirine eşit oldukları zaman, bunların etki yapmak durumları kalmaz, ve işte bu sebeple mallar piyasa değerleri üzerinden satılırlar. İki güç, bir diğerine karşıt yönde ve fakat aynı derecede etki yaratırlarsa, bunlar birbirlerini dengeler, kendi dışlarında hiç bir etkileri olmaz, ve bu durumda cereyan eden olayların bu iki gücün etkilerinden başka sebeplerle açıklanmaları gerekir. Arz ve talep birbirlerini karşılıklı olarak dengeliyorlarsa, bunlar hiç bir şeyi açıklayamaz olurlar, piyasa değeri üzerinde hiç bir etki yapmazlar, ve bu ölçüde de bize piyasa değerinin niçin şu kadar değil de tam bu kadar para ile ifade ediliyor olmaları üze-

rinde hiç bir ışık tutmazlar. Kapitalist üretimin gerçek iç kanunlarının arz ve talebin karşılıklı etkileriyle açıklanamıyacakları açık bir şeydir (bu iki toplumsal itici gücün burada girişilemeyecek daha derin bir analizini tamamiyle bir yana bırakıyoruz); çünkü, bu kanunlar kendilerini tam oldukları gibi ancak, arz ve talep etki gösteremez hale geldikleri, yani birbirlerine eşit oldukları zaman, gösterebilirler. Arz ve talep gerçek hayatta hiç bir zaman birbirlerine eşit olmazlar, ya da olacak olurlarsa, bu tam ve sırf tesadüfen olmuş bir şeydir, ve bunun için de bilimsel bakımından hiç bir önemi yoktur, ve böyle bir şeye olmamış gözüyle bakılabilir. Oysa, Ekonomi Politik'te bunların birbirlerine eşitlendikleri düşünülür. Bunun sebebi nedir? Bunun sebebi, olayları, aralarındaki ilişkileri yöneten kanunlara uyan, kendi kavramlarına tekabül eden şekilleri içinde, yani arz ve talebin hareketlerinin yol açtığı görünüşlerden bağımsız olarak, ele alıp inceleyebilmektir. Bir diğer sebep, bunların hareketlerinin gösterdikleri fiilî eğilimleri yakalamak, ve bir dereceye kadar bunları kaydedip tespit etmektir. Çünkü bunlardaki eşitsizlikler zıt mahiyette tutarsızlıklardır, ve durmadan bir diğerini izledikleri için, birbirlerini zıt yönlü hareketleri ve karşılıklı çelişmeleriyle dengeler. O halde, arz ve talep hiç bir halde birbirlerine eşit olmuyorlarsa, bunlar arasındaki farklar birbirlerini o şekilde izlerler ki —bu bir yöndeki karşıt yönde bir sapmaya yolaçan sapmanın sonucudur—, belli uzunluktaki bir dönemin bütünü gözönünde tutulduğunda, arz ve talep daima birbirlerine eşit olurlar; ne var ki, bu ancak akıp giden hareketlerin ortalaması, ve ancak karşılıklı çelişmelerin devamlı hareketi olarak söz konusu olur. Böylece, piyasa değerlerinden sapmalar gösteren piyasa fiyatları, bunların ortalama sayısı açısından bakıldığında, artı ve eksi değerli sapmalar birbirlerini yokedecekleri için, piyasa değerlerine eşitlenirler. Ve bu ortalama sayı, sırf teorik bakımdan değil, fakat pratik bakımdan yatırımı az çok belli bir dönemdeki dalgalanmaların ve dengelenmelerin durumuna göre hesaplanan sermaye için de önem taşır.

Bundan ötürü, arz ve talep ilişkisi, bir yandan, ancak piyasa fiyatlarının piyasa değerlerinden gösterdiği sapmaları, ve diğer yandan, bu sapmaların, yani arz ve talep ilişkisinin doğurduğu sonuçların, yokedilmeleri yönündeki mevcut eğilimi açıklar. (Değerleri olmadan fiyatları olan istisnaî mallar burada ele alınıp incelenmeyeceklerdir). Arz ve talep kendi aralarındaki eşitsizliğin yol açtığı sonucu çok değişik şekillerde yokedebilirler. Söz gelişi, talep ve dolayısıyla de piyasa fiyatı düşse, bu, sermayenin çekilmesine ve böylece de arzın daralmasına yol açabilir. Şu da olabilir : bizzat

piyasa değerinin kendisi gerekli iş-zamanını kısaltan buluşlarla düşürülmüş ve bu yoldan piyasa fiyatına eşitlenmiş bulunur. Bunun tersi olduğunda, yani talep yükselmiş ve bununla birlikte piyasa fiyatı piyasa değerinin üstüne çıkmış olursa, bu, her üretim koluna çok fazla sermaye girmesine ve böylece de üretimin, piyasa fiyatının piyasa değerinin altına bile düşecek kadar artmasına yol açabilir; ya da bizzat talebin kendisini daraltan bir fiyat yükselişine sebep olabilir. Şu ya da bu uzunluktaki bir dönemde, talep edilen ürünlerin bir kısmını bu dönem boyunca daha kötü şartlar altında üretmek zorunda kalınacağı için, bizzat piyasa değerinin kendisinde bir yükselmeye de yol açılmış olabilir.

Arz ve talep piyasa değerini tayin ediyorsa, piyasa fiyatı ve, daha ileriye götürülmüş bir tahlilin göstereceği gibi, piyasa değeri de arz ve talebi tayin eder. Bu, talep bakımından apaçık görülebilen bir şeydir: talep, fiyatla zıt yönde hareket eder; fiyat düşerse, artar; yükselirse, azalır. Arzda da bu böyledir. Çünkü, arzedilen malların üretimine katılmış olan üretim araçlarının fiyatları bu üretim araçlarına olan talebi ve dolayısıyla arzları sözü edilen üretim araçlarına olan talebi de kucaklayan malların arzını da tayin ederler. Pamuk fiyatları, pamuklu eşyanın arzını tayin eden faktörlerdir.

Bu karışıklığa —fiyatların arz ve taleple tayini, ve bunun yanı sıra talep ve arzın fiyatlarla tayini— aynı zamanda talebin arzı, ve tersi olarak, arzın talebi, üretimin piyasayı, ve piyasanın üretimi tayin etmekte olduğu keyfiyeti ilâve edilmek gerekir (7).

(7) Aşağıdaki «incelik» düpedüz bir saçmalaktır: «Bir malın üretimi için gerekli ücretlerin, sermayenin ve toprağın miktarı eskiden gerekli olandan farklı bir miktar haline geldiği zaman, Adam Smith'in bu malın tabii fiyatı dediği şey de değişir, ve malın daha evvel tabii fiyatı olan fiyat, bu değişiklikten ötürü malın piyasa fiyatı olur; çünkü, ne arz ne de talep edilen miktar değişmiş olmamakla beraber» (sırf değerdeki bir değişikliğin sonucu olarak, piyasa değeri ya da A. Smith'e göre alındığında, üretim fiyatı, değişeceği için, burada bunların ikisi de değişirler) «bundan böyle, bu arz, şimdi üretim maliyeti olan şeyi ödeyebilecek ve ödemeye arzulu kimselerin talebine tamamı tamamina uymaz, bundan ya büyük ya da küçüktür; böylece de, arz ile bu yeni üretim maliyetine göre biçimlenen efektif talep arasındaki oran, eskisinden farklı olur. Bu durumda, hiç bir engelle karşılaşmıyacak olursa, arzda bir değişme meydana gelir ve mal, en sonunda yeni tabii fiyatına ulaşır. Mal, tabii fiyatına arzda meydana gelen bir değişme yoluyla ulaştığı için, piyasa fiyatı arz ile talep arasındaki bir orana ne ölçüde borçluysa, tabii fiyat da bunlar arasındaki bir başka orana o ölçüde borçludur; ve dolayısıyla, tabii fiyat da piyasa fiyatı kadar arz ve talebin birbirlerine olan oranlarına bağlıdır. (Büyük arz ve talep prensibi, A. Smith'in, piyasa fiyatları dediği fiyatlar kadar,

Arz ve talep arasındaki ilişkinin, arz ve talepte dış şartların sebep olduğu bir değişiklik olmaksızın, malların piyasa değerlerindeki bir değişimin sonucu olarak değişebileceğini sıradan bir iktisatçı bile kabul etmektedir (dipnota bakınız). O bile teslim etmektedir ki, piyasa değeri ne olursa olsun, bunu bulup ortaya koymak için, arz ve talebin bir diğerine eşit olmaları gerekir. Diğer bir deyimle, piyasa değeri arz ve talep ilişkisi ile açıklanmaz, arz ve talepte görülen dalgalanmalar piyasa değeri ile açıklanır. «Observations»ın yazarı dipnotta kaydedilmiş olan pasajdan sonra sözlerine şöyle devam eder :

«Bununla beraber, biz 'talep' ve 'tabii fiyat' la halâ, şimdiye kadar Adam Smith'e atıfta bulunurken kastettiğimiz şeyi, anlıyorsak, bu ilişki» (arz ve talep arasındaki) «daima bir eşitlik ilişkisi olmak gerekir; çünkü, ancak, arz efektif talebe, eşit olduğu zamandır ki, tabii fiyat fiilen ödenmiş olur; bunun sonucu olarak, bir ve aynı mal için, farklı zamanlarda, çok farklı iki tabii fiyat olabilir, ama yine de arzın talebe olan oranı bu her iki halde aynı, yani bunlar arasındaki ilişki bir eşitlik ilişkisi, olabilir».

Demek oluyor ki, bir ve aynı mal farklı zamanlarda farklı iki tabii fiyata sahip bulunurken de, mal her iki halde tabii fiyatı üzerinden satılacaksa, arz ve talebin her seferinde birbirlerine eşit olabilecekleri ve olmak zorunda oldukları, teslim edilmektedir. Şimdi, her iki halde de arz ve talep ilişkisinde hiç bir fark olmadığına, ve fakat tabii fiyatın kendi büyüklüğünde bir fark olacağına göre, bu fiyatın arz ve talepten bağımsız olarak belirlendiği, ve dolayısıyla belirlenişinde en az bunların rolü olabileceği, apaçık bir şeydir.

Bir malın kendi piyasa değeri ile, yani kendisinde mevcut toplumsal gerekli emek miktarı ile orantılı bir değer üzerinden, satılabilmesi için, bu malın toplam kitlesinin üretimi için harcanmış olan toplumsal emeğin toplam miktarının, bu mala duyulan top-

---

tabii fiyatlar dediği fiyatların belirlenmesinde de hükmünü icra ediyor? - Malthus, 1. c.) («Observations on certain verbal disputes etc.», London 1861, s. 60, 61.) Sözü edilen durumda, talepte ve dolayısıyla arz ile talep arasındaki oranda değişikliğe yol açmış şeyin düpedüz cost of production'da (üretim maliyetinde), ve dolayısıyla de değerde, meydana gelen değişme olduğunu, ve talepteki bu değişikliğin arzda bir değişikliğe yol açabileceğini, akıllı dostumuz düşünüp kavriyamıyor. Burada düşünürümüzün ıspatlamak istediğinin tam aksi ıspatlanır; yani, üretim maliyetindeki değişikliği yöneten arz ile talep arasındaki ilişki değildir, aksine, bu ilişkiyi yöneten üretim maliyetindeki değişikliklerdir.

lumsal ihtiyacın, yani toplumun «ödeme durumunda olduğu (efektif toplumsal) ihtiyacın, miktarına tekabül etmesi gerekir. Rekabet, arz ve talepteki dalgalanmalara tekabül eden piyasa fiyatları dalgalanmaları her bir mal için harcanan emeğin toplam miktarını hep ve durmadan bu ölçüğe indirgemek gayretindedirler.

Malların arz ve talep ilişkilerinde, ilk olarak, kullanım-değeri ve değişim-değeri, mal ve para, alıcı ve satıcı ilişkisi, ikinci olarak, üçüncü kişiler, tüccarlar, tarafından temsil ediliyor olsalar bile, üretici ve tüketici ilişkisi tekrar karşımıza çıkar. Alıcı ve satıcıyı incelerken, bunlar arasındaki ilişkiyi ortaya koymak için, bunları tek tek karşılaştırmak yeter. Bir malın uğrayacağı tam başkalaşım için, ve dolayısıyla alım ve satım süreçlerinin bütünü için, üç kişi yetmektedir. A, malını, bunu kendisine sattığı B'nin parasına çevirir, B, eline geçen parayı, C'den satın aldığı mala dönüştürür; bütün süreç bu üç kişi arasında cereyan eder. Bundan başka, para incelenirken, malların değerleri üzerinden satıldıkları varsayılmıştı; çünkü, sadece malın, paraya çevrilmesi ve para halinden çıkıp tekrar mala dönüşmesi sırasında, uğradığı şekil değişiklikleri söz konusu olduğu için, değerlerden sapmalar gösteren fiyatları incelemeyi gerektirecek hiç bir sebep mevcut değildi. Mal satıldığı ve ele geçen para ile yeni bir mal satın alındığı zaman, malın uğrayacağı bütün başkalaşım tamamlanmış olur; ve, sırf bu açıdan bakıldığında, malın fiyatının değerinin üstünde veya altında oluşunun bu başkalaşım için hiç bir özel anlam ve önemi yoktur. Malın değeri meselenin temeli olarak önemini muhafaza eder; çünkü, para kavramı olarak ancak bu temele dayanılarak geliştirilebilir ve genel bir kavram olarak fiyat her şeyden evvel sadece para şeklinde değerdir. Böyle olmakla beraber, paranın dolaşım aracı olarak incelenmesi sırasında, belli bir malın sırf ve sadece *bir* başkalaşım sürecinin söz konusu olmadığı, düşünülür. Burada daha çok bu başkalaşımın gerisinde yer alan toplumsal ilişki ve bağlantılar incelenir. Paranın devri kavramına ve dolaşım araçlığı fonksiyonunun gelişmesine ancak bu yoldan ulaşabiliriz. Ama, bu ilişki, paranın dolaşım araçlığı fonksiyonunu yüklenmesi ve bundan ileri gelen şekil değişikliği için ne derece önem taşırsa taşısin, bunun bireysel alıcı ve satıcılar arasındaki alım-satım işlemleri için hiç bir önemi yoktur.

Buna karşılık, arz ve talep söz konusu olduğunda, arz belli türden bir malın satıcılarının, veya üreticilerinin, toplamına, talep aynı malın (bireysel ya da üretken) alıcılarının, veya tüketicilerinin, toplamına eşittir. Topamlar birbirleri üzerinde birimler ola-

rak, biraraya gelmiş güçler olarak etki gösterirler. Birey burada ancak bir toplumsal gücün parçası olarak, kitlenin bir atomu olarak etki yaratır ve böylece hesaba katılır; ve üretim ve tüketimin rekabet dolayısıyla t o p l u m s a l bir karakter kazanışı işte bu şekilde olur.

Rekabetin o an için daha zayıf olan tarafı aynı zamanda bireyin karşısındaki rakipler kitlesinden bağımsız olarak hareket ettiği ve çok kere bu kitleye doğrudan doğruya karşı çıktığı tarafıdır; ve bireylerin birbirlerine bağımlılıkları işte bu şekilde ortaya çıkar; daha kuvvetli taraf ise bu sırada hasmı olan tarafın karşısında daima az çok birleşik bir bütün olarak yer alır. Bu belli türden mala karşı duyulan talep arzeden büyükse, bir alıcı diğerini —belli sınırlar içinde— daha yüksek fiyat teklif ederek alıncı ve böylece malı herkes için piyasa değerinin üstüne çıkarır; bu sırada diğer tarafta satıcılar hep birlikte mallarını yüksek bir piyasa fiyatı ile satmaya çalışırlar. Bunun tersi, yani arz talepten daha büyük olduğunda, biri malını daha düşük bir fiyatla satmaya başlar, diğerleri onu izlemek zorunda kalırlar; bu sırada alıcılar hep beraber piyasa fiyatını piyasa değerinin mümkün olduğu kadar altına indirmeye uğraşırlar. Birlikte hareket eden tarafın her bireyi, birlikte hareket etmeye, ancak böyle davranmakla böyle davranmasaydı sağlayacağı avantajdan daha fazla avantaj sağladığı sürece, ilgi duyar. Bir veya diğer taraf, taraf olarak, daha zayıf hale geldiği an, birlikte hareket sona erer, ve herkes kendi başının çaresine bakmaya başlar, ve tek başına elde edebileceğinin azamisini elde etmeye çalışır. Şimdi biri çıkar malını daha ucuza mal eder, daha fazla mal sürebilir, ve malı cari piyasa fiyatının ya da piyasa değerinin altında satarak, kendisine piyasada daha geniş bir yer sağlayabilirse, bu kimse bunu devam ettirir; böylece, yavaş yavaş başkalarını daha ucuz üretim yolları bulmaya zorlayan, ve toplumsal gerekli emeği daha alçak yeni bir seviyeye indiren bir hareket başlar. Bir taraf daha iyi durumda ise bu tarafta bulunan herkes bundan yararlanır; burada bunlar, müşterek bir tekel durumundan yararlanıyor muş gibidirler. Bir taraf daha zayıf ise, herkes, daha güçlü hale gelmek için, kendi kendine başının çaresine bakmaya kalkabilir (örneğin, daha düşük maliyetlerle üretimde bulunabilen bir kimse veya kimseler); ya da hiç değilse mümkün olduğu kadar iyi durumda olmaya çalışabilir; ve bu gibi durumlarda, bir kimsenin hareketleri sadece kendisini etkilemekle kalmayıp diğer bütün yoldaşlarını da etkilediği halde, yine de herkes, belâyı kendi başından

savma derdine düşer, ben kendimi kurtarayım da başkası ne olursa olsun, der (8).

Arz ve talep değerini piyasa değerine dönüşmesini gerektirir; ve arz ve talebin kapitalist bir temele dayanmaları ölçüsünde, malların sermayenin ürünleri olmaları ölçüsünde, kapitalist üretim sürecinin, ve dolayısıyla malların sırf alım ve satımından ibaret ilişkiden bambaşka bir takım karmaşık ilişkilerin mevcudiyeti bunlar için şart olur. Burada söz konusu olan, malların değerlerinin fiyatlara formel bir dönüşümü, yani sırf bir şekil değişikliği, değildir; söz konusu olan şey, piyasa fiyatlarının piyasa değerlerinden ve sonra da üretim fiyatlarından miktar itibarıyla gösterdikleri belli sapmalardır. Basit alım ve satımında mal üreticilerinin birbirlerinin karşısında alıcı ve satıcı olarak yer almaları yeter. Arz ve talep, daha ileri bir tahlilde, toplumun toplam gelirini aralarında bölüşen ve bunu gelir olarak aralarında tüketim, ve, dolayısıyla de, gelir tarafından yaratılan talebe biçim veren farklı sınıfların ve sınıflar içi bölümlerin mevcudiyetini şart kılarlar; öte yandan, bunlar, üreticilerin üretici olarak aralarında yaratıp biçim verdikleri arz ve talebin anlaşılabilmesi için de, kapitalist üretim sürecinin yapısına bütünü ile nüfuz edilmesini gerektirirler.

Kapitalist üretim düzeninde, sadece, mal şeklinde dolaşıma sokulan bir değer kitlesi karşılığında diğer bir şekilde —para ya da bir başka mal şeklinde— ve fakat aynı büyüklükte bir değer kitlesi elde etmek söz konusu olmaz, fakat aynı zamanda, üretim amacıyla yatırılmış bulunan sermayenin, aynı büyüklükteki diğer herhangi bir sermaye kadar, ya da hangi üretim dalında kullanılıyor olursa olsun, kendi büyüklüğüyle orantılı olarak, artık-değer veya kâr getirmesi, ve bundan ötürü de, malların, en azından, ortalama kârı sağlayacakları fiyatlarla, yani üretim fiyatları üzerinden, satılmaları söz konusu olur. Sermaye bu şekilde kendisinin toplumsal bir kudret olduğu bilincine ulaşır; her kapitalist bu kudretten, kendisinin toplumsal toplam sermayedeki iştirak payı oranında, pay alır, yararlanır.

---

(8) «Bir sınıfın her üyesi, bütünü kazanç ve varlığından hiç bir zaman belli bir paydan fazlasını alamıyor ya da bir parçasından fazlasına sahip olamıyorsa, bu kimse birleşmeye hazırdır» (arz ve talep arasındaki ilişki elverir elvermez, buna girer de) «ve bu, tekeli doğurur. Buna karşılık, herkes, bir yoldan, tutacağı bu yol bütünü kazancını azaltacak olsa bile, kendi payının mutlak bir miktarını büyütebileceğini düşündüğü zaman, çok kere bu yolda hareket eder; bu da rekabete yol açar.» («An Inquiry into those principles respecting the nature of demand etc.», London 1821, s. 105.)

Bir kere, kapitalist üretimin bizatihi kendisi için ürettiği malın kullanım-değerinin, ya da herhangi bir ayırıcı özelliğinin, hiç bir özel anlam ve önemi yoktur. Hangi üretim alanında faaliyet gösterirse göstere, sermaye, yalnız ve sadece, artık-değer üretmekle, emek ürünüyle karşılığı ödenmemiş belli bir miktarda emeği kendisine maletmekle ilgilidir. Aynı şekilde, kendisine yaptırılan işin spesifik karakteri, sermayenin ihtiyaçları gerektirdikçe kılıktan kılığa girmesi, bir üretim alanından istenildiği an bir diğerine aktarılması, ve bütün bunlara boyun eğmek zorunda olması, sermayenin hükmü altına alınmış bulunan ücretli emek için, mahiyeti icabı, hiç bir özel anlam ve önem taşımaz.

İkinci olarak, şimdi bir üretim alanı, aslında, bir diğeri kadar iyi ya da kötüdür; üretim alanlarından herbiri aynı kârı sağlar; ve hangisi olursa olsun, ürettiği mal herhangi bir toplumsal ihtiyaca tatmin sağlamıyan bir üretim alanı işe yaramaz bir alan olur.

Mallar değerleri üzerinden satıldıkları zaman ise, görmüş olduğumuz gibi, çeşitli üretim alanlarında, bu alanlarda yatırılmış bulunan sermaye kitlelerinin farklı organik bileşimlerine bağlı olarak, çok farklı kâr oranları ortaya çıkar. Ne varki, sermaye düşük kâr oranlı bir alandan çekilir yüksek kâr oranlı bir başka alana girer. Kâr oranının bir yerde düşmesi, bir başka yerde yükselmesine bağlı olarak meydana gelen bu devamlı giriş ve çıkışlarla, kısaca, sermayenin çeşitli alanlar arasında dağılımı ile, arz ve talep arasında, ortalama kârın çeşitli üretim alanları için aynı olmasını ve dolayısıyla değerlerin üretim fiyatlarına dönüşmesini mümkün kılan bir ilişki kurulur. Sermayenin bu denge durumuna ulaşmadaki başarısının derecesi, ülkenin kapitalist gelişmede aldığı yolun uzunluğuna, bir başka deyimle, ülkenin şartlarının kapitalist üretim biçimine ne ölçüde uydurulmuş olmasına bağlıdır. Kapitalist üretimin ilerlemesi ile birlikte bunun şartları da gelişir; üretim sürecinin içinde cereyan edeceği bütün toplumsal ön-şartlar kapitalist üretimin kendi spesifik karakterine uydurulur ve kendine özgü kanunlarının hükmü altına alınır.

Devamlı sapmaların (eşitsizliklerin) durmadan denge durumuna gelmeleri (eşitlenmeleri), 1. sermaye ne kadar hareketli olursa, yani bir üretim alanından diğerine ne kadar kolay aktarılabilirse, 2. iş - gücü bir üretim alanından diğerine ve bir mahallî üretim noktasından diğerine ne kadar çabuk kaydırılabilirse, o kadar çabuk olur. Birinci şart, toplumda tam bir ticaret özgürlüğünü ve tabii olanların dışında kalan, yani bizatihi kapitalist üretim bi-

çiminin kendisinden doğan, bütün tekellerin yokedilmiş olmasını gerektirir. Bu, ayrıca, gelişi - güzel bir kitle halinde bulunan kullanılabilir toplumsal sermayeyi bireysel kapitalistlerin karşısında biraraya getirip toplayan kredi sisteminin gelişmiş bulunmasını, ve nihayet, çeşitli üretim alanlarının kapitalistlerin hükmü ve kontrolü altına girmiş olmalarını gerekli kılar. Bu son söylenen, yani üretim alanları üzerinde kapitalistlerin hakim durumda olmaları keyfiyeti, zaten bizim temel varsayımımızda mevcuttur: biz, değerlerin kapitalist biçimde istismar edilen bütün üretim alanları için üretim fiyatlarına dönüşmekte olduklarını varsaymıştık. Ne var ki, kapitalist biçimde faaliyet göstermeyen (örneğin, küçük, çiftçiler tarafından yürütülen tarım faaliyeti gibi) çok sayıda ve kitle halinde üretim alanlarının kapitalist işletmelerin arasına sızmış ve onlara bağlanmış bulunduğu hallerde, bizzat bu eşitleme büyük engellerle karşılaşır. Burada bir diğer şart da nüfusun büyük bir yoğunluğa sahip olmasıdır. İkinci şart, işçilerin bir üretim alanından diğerine geçmelerini veya bir üretim merkezinden bir başka üretim merkezine göçüp yerleşmelerini önleyen bütün kanunların kaldırılmış, emeğin bütün üretim alanlarından mümkün olduğu ölçüde basit emeğe indirgenmiş, meslek ve işlerle ilgili bütün ön - yargıların işçilerin kafalarından yokolup gitmiş, nihayet ve fakat özellikle işçinin kapitalist üretim biçiminin hükmü altına sokulmuş olmasını gerektirir. Bu konuyla ilgili diğer açıklamalar rekabetin özel olarak incelenmesi sırasında görülecektir.

Buraya kadarki incelemelerimiz bizi şu sonuca ulaştırır: toplam işçi sınıfının toplam sermaye tarafından gerçekleştirilen istismarına ve bu istismarın derecesine belli bir üretim alanında faaliyet gösteren her bireysel kapitalist, bu alandaki kapitalistlerin bir bütün olarak yaptıkları gibi, sırf sınıf sempatisinden ileri gelen bir duygu dolayısıyla değil, fakat doğrudan doğruya iktisadî sebeplerle katılır; çünkü, diğer bütün şartlar, ve bu arada yatırılmış bulunan toplam sermayenin değişmeyen kısmının değeri, verilmiş varsayıldığında, ortalama kâr oranı toplam emeğin toplam sermaye tarafından istismar derecesine bağlı bulunur.

Ortalama kâr, sermayenin her 100 birimi için elde edilen ortalama artık - değerle aynı şeydir; yukarıda söylenenlerin artık - değer için de geçerli olduğu ise, apaçıktır. Yatırılmış olan sermayenin değeri, ortalama kâr bakımından, kâr oranını belirleyen faktörlerden biri olarak ancak ilâve bir faktör olur. Aslında, belli bir üretim alanında faaliyet gösteren bir kapitalistin, veya sermayenin, doğrudan doğruya kendisi tarafından çalıştırılan işçilerin istisma-

rına duğduğu özel ilgisi, ya işçiyi istisnaî şekilde aşırı çalıştırarak, veya ücreti ortalamanın altına düşürerek, ya da çalıştırılan emeğin istisnaî prodüktivitesinden yararlanarak bir ekstra kazancın, ortalamana kârı aşan bir kârın ele geçirilmesiyle sınırlıdır. Bu bir yana bırakıldığında, kendi üretim alanında hiç değişken sermaye kullanmayan ve dolayısıyla hiç işçi çalıştırmayan (bu aslında aşırı bir tasavvurdur) bir kapitalistin toplam işçi sınıfının sermaye tarafından istismarına duyduğu ilgi ve kârını karşılığı ödenmemiş artık - emekten sağlaması, sadece değişken sermaye kullanan (bu da bir aşırı tasavvurdur), yani bütün sermayesini ücret olarak yatırmış bulunan bir kapitalistinkinden farksızdır. Emeğin istismar derecesi ise, iş - günü verilmiş iken, emeğin ortalama harcanma yoğunluğuna (işçinin ortalama çalışma yoğunluğuna), bu yoğunluk verilmiş iken, iş - gününün uzunluğuna bağlı olur. Artık - değer oranının seviyesi, ve dolayısıyla, değişken sermayenin toplam kitlesinin verilmiş olması halinde, artık - değerin büyüklüğü, ve bunun sonucu olarak da kârın miktarı, emeğin istismar derecesine bağlıdır. Belli bir üretim alanındaki sermayenin, bu alandaki toplam sermayeden ayrı olarak, doğrudan doğruya kendisi tarafından çalıştırılan işçilerin istismarı konusunda sahip olduğu özel ilgi ve çıkarı ne ise, bireysel bir kapitalistin, faaliyette bulunduğu alanın bütününden ayrı olarak, bizzat kendisi tarafından istismar edilen işçilerin istismarına duyduğu özel ilgi ve bundan umduğu özel çıkar da odur.

Öte yandan, sermaye yatırılan her üretim alanı ve her bireysel kapitalist, toplam sermaye tarafından çalıştırılan toplumsal emeğin prodüktivitesine aynı ilgiyi duyar, bundan aynı ölçüde yararlanır. Çünkü iki şey buna bağlıdır: bunlardan biri, ortalama kârın kendileriyle ifade edildiği kullanım - değerleri kitlesidir; bu ise, bu ortalama kâr hem yeni sermaye için birikim fonu hem de tüketim için gelir fonu hizmetini gördüğu için ve ölçüde, iki bakımdan önem kazanır. Diğeri, kapitalist sınıfın bütünü ile elde ettiği artık - değerin veya kârın büyüklüğü verilmiş iken, kâr oranını, veya belli bir miktardaki sermayeye düşen kârı, belirliyen yatırılmış toplam sermayenin (değişmeyen ve değişken birarada) değeridir. Belli bir üretim alanında veya bu alanın belli bir bölümünde çalıştırılan emeğin sahip bulunduğu özel prodüktivite doğrudan doğruya ancak bu alan veya bölümde faaliyet gösteren kapitalistleri ilgilendirir; bu durum ise, sözü edilen prodüktivitenin toplam sermayeye oranla bireysel üretim alanına, veya kendi faaliyet alanlarının bütününe oranla bazı bireysel kapitalistlere bir ekstra kâr elde edebilme olanağını sağladığı ölçüde ve sürece söz konusu olur.

Böylece, kapitalistlerin, kendi aralarındaki rekabette birbirlerine karşı böylesine yalancı biraderler gibi davranırlarken, işçi sınıfının bütününe karşı aralarında gerçekten masonlara yaraşır bir birlik kurmalarının nedeni, burada, matematik bir kesinlikle açıklanmış oluyor.

Üretim fiyatının içinde ortalama kâr da yer almaktadır. Biz buna üretim fiyatı diyoruz; bu, gerçekte, A. Smith'in natural price (tabii fiyat), Ricardo'nun price of production (üretim fiyatı), cost of production (üretim maliyeti), fizyokratlar'ın prix necessaire (gerekli fiyat), dedikleri şeydir; çünkü, bu fiyat, üretim alanlarının her birinde elde edilen malların uzun dönemde arzlarının, yeniden - üretimlerinin ön - şartını teşkil eder (9). Fakat bunlardan hiç biri üretim fiyatının değerden farkını bulup ortaya çıkarmamıştır. Malların değerlerinin iş - zamanı ile, yani bunların ihtiva ettikleri emek miktarları ile, belirlenmesine karşı çıkan bu aynı iktisatçıların, piyasa fiyatlarının etraflarında dalgalandıkları merkezler olarak, niye daima üretim fiyatlarından söz ettiklerini şimdi daha iyi anlayabiliriz. Üretim fiyatı, malın değerinin bu değere tama miyle yabancılaşmış ve prima facie anlamsız bir şekli; bunun rekabette yansıyan, dolayısıyla olayların derinlerine nüfuz edemiyen kapitalistlerin ve dolayısıyla de yüzeysel (vulgar) iktisatçıların kafalarında mevcut olan bir şekil olduğu için, bu iktisatçılar bu şekilde hareket etmekte mazur görülebilirler.

Buraya kadarki incelemelerimiz, piyasa değerinde (bunun üzerine söylenmiş bulunan her şey gerekli değişikliklerle üretim fiyatı için de geçerlidir) üretim alanlarının her birinde en iyi şartlar altında faaliyet gösteren üreticilerin elde ettikleri bir artık - kârın nasıl yer aldığını ortaya koymuş bulunuyor. Buhranlar ve genel olarak aşırı üretim durumları istisna edildiğinde, bu, piyasa değerlerinden ya da piyasa - üretim fiyatlarından ne derece sapmış olurlarsa olsunlar, bütün piyasa fiyatları için doğru ve geçerlidir. Çünkü, piyasa fiyatı zaten, aynı türden mallar için, bunlar çok farklı bireysel şartlar altında üretiliyor ve dolayısıyla çok farklı üretim maliyetlerine sahip bulunabiliyor olsalar bile, aynı fiyatın ödeneceğini ifade eder. (Biz burada, sun'î olsun tabii olsun, terimin alışılmış anlamında tekellerin sonucu olan artık - kârların sözünü etmiyoruz.)

---

(9) T. Malthus, I. c. s. 77. 78, 208.

Bununla beraber, bu söylenilenlerin dışında da bir artık - kâr elde edilmesi mümkündür: bazı belli üretim alanları mallarının değerlerinin üretim fiyatlarına dönüşmesini ve dolayısıyla kârlarının ortalama kâra inmesini önleyebilecek durumda iseler, buna imkân olur. Artık- kârın bu her iki şeklinin gösterdiği değişiklikler üzerinde daha fazla sözü toprak rantının inceleneceği kısma bırakıyoruz.

Çeviren : Dr. Mehmet SELİK